

**ERZURUMLU ŐEHULİSLAM
SEYYİD FEYZULLAH EFENDİ
SEMPOZYUMU**

(31 EKİM-2 KASIM 2014 ERZURUM)

-TEBLİĞLER-

EDİTÖR
PROFDR. ÖMER KARA

ERZURUM - 2015

Şeyhulislam Feyzullah Efendi: Hayatı ve Eserleri

Prof.Dr. Ömer KARA
Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Prof.Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

Feyzullah Efendi'nin hayatını ve eserlerini yazarken öncelikle kendisinin yazmış olduğu (Birincisi, tasavvuf silsilesini, ikincisi de tedris hayatını konu edinen) iki farklı eseri merkeze alacağız.¹ Kuşkusuz bu metinler, hayatını anlatırken şahsi davranacağı ihtimalinden dolayı, yeterli olmayacağından Feyzullah Efendi'yi ve dönemini anlatan tarih kaynaklarının verileriyle sağlamasını yapmaya; iki tarafın bilgilerini telif etmeye çalışacağız. Buna son zamanlarda yapılmış Feyzullah Efendi ile ilgili makale, kitap ve tez düzeyindeki çalışmaları da ekleyeceğiz.

Hayat çizgisini ortaya koyarken, uygulamamız şu şekilde olacaktır. Feyzullah Efendi'nin doğumu 1048/1639 yılından ölümü 1115/1703 tarihleri arasındaki Osmanlı genel tarihini zemine yayacağız. Hangi padişah zamanında dünyaya geldi, hangi padişahları gördü; hangileriyle yaşadı; hangi veziriazam, şeyhulislâm vb. devlet erkanlarıyla ilişkileri oldu, bunları aralamak için kronolojik tarih içerisinde hepsini değerlendirmeye alacağız. Bir anlamda Feyzullah Efendi'nin hayatını söz konusu tarih aralığı içerisinde ilişkili olduğu tüm unsurlarla iletişime geçirerek muhtasar ama bütüncül bir tarih çıkarmayı deneyeceğiz. Daha sonra Feyzullah Efendi'nin gerek kitap, gerekse vakıf düzeyindeki eserlerini kısaca tanıtacağız (zira bu eserler, öteki tebliğlerin ayrıca konusu olacağından detaylara girmeyeceğiz.)

Konuya başlamadan birkaç noktaya açıklık getirmemiz elzem gözükmektedir. Feyzullah Efendi'yi anlatırken, kaynakların verilerine müracaatta çok ciddi bir deneyime ve tarih kaynak bilgisine ihtiyaç olacağı aşikardır. Şöyle ki, o dönemi anlatan kaynakların hangisinin Feyzullah Efendi'nin karşısında, hangisinin yanında yer aldığını bilmek, karşısında olanın aleyhinde; yanında olanın ise lehinde bir kayırmaya gitme tehlikesi olacağına farkında olmak önem arz etmektedir. Bu bağlamda metni

1. Feyzullah Efendi'nin hayatını, hocalarını anlattığı otobiyografik bir risalesiyle; tasavvufi silsilesini ve nesebini anlattığı bir risalesi mevcuttur. Her iki risalenin birkaç nüshası bulunmakla beraber, ikisi bir arada (The Houghton Library MS Arab 113) nüshasını kullanacağız. Risale içerisinde varak numarası verilmediğinden ve her bir risaleye özel bir isim konulmadığından dolayı, otobiyografisini anlattığı risaleyi "tedris"; diğerini de "şecere" şeklinde adlandırarak herbirinin varak numarasını kendi içinde vermeye çalışacağız. Her iki risalenin tahkikli neşri, bu eserde yayınlanacaktır.

kurgularken Sayın İpşirli hocamızın kaynaklar hakkında yaptığı değerlendirmeleri zihnimizde tutmanın yanında özellikle vasat zeminin kanaatimizce karşıtların ve yandaşların birlikte söyledikleri ortak noktaların önemli olduğunu söylememiz gerekir. Bu yüzden biz de, -bir Erzurumlu olarak- bizden olsun taştan olsun mantığıyla temize çıkarma, hatalarını örtme, günahlarını kapatma uğraşına girmeyeceğimiz gibi, hakkında her söylenenin doğru olduğunu da kabul etme yanlısına düşmemeye çalışacağız. Öte yandan bir şeyhulislâm olarak sadrazam gibi devleti yönetip bir kısım yanlışlar yapmış olsa da, -ki bunların faturasını zaten çok ağır ödemiştir-, bütün faturayı sadece kendisine kesmek, analitik tarih açısından da son derece sakıncalı bir hareket olacaktır. Bu yüzden maziden gelen problemler (10 yılı aşkındır savaştan Osmanlı, savaşa gitmeyen, ava giden padişah portreleri, zayıflayan ekonomi, ahlaki yozlaşma vb.), o anda yaşayan ve tarihin kurucu aktörü konumundaki tüm şahsiyetler (sadrızamlar, vezirler, komutanlar, devletin köşetaşı noktalarındaki devlet adamları, saraydakiler, haremdekiler vb.) ve kitleler (ulemâ, asakir, umera, halk), o dönemin tüm zaman ve zeminleri ve özellikle en tepedeki şahsiyet (padişah) olmak üzere bütün yönleriyle çapraz kaynaklar verileri değerlendirilerek ortaya konmalıdır. Kuşkusuz bütün bunları bir tebliğ düzeyinde tartışma imkanına sahip değiliz. Elimizden geleni yapmaya çalışacağız.

Bir diğer sorun, Feyzullah Efendi'nin kaleminden çıkan iki otobiyografi eseridir. Birisinde şeceresini anlatırken, diğerinde de kendi tarihini ve eğitim-öğretimini serencamını ele almaktadır. Bu tür otobiyografilerde ilk ağızdan bilgi verildiği için bir taraftan önemli bir kaynak mesabesinde iken, diğer taraftan şahıs kendi merkezinde bir dünya kurduğu için subjektif olma, olayları kendi tarafına yontma, abartma, küçümseme, ihmal etme, atlama, olmayanı katma gibi birçok farklı unsur fonksiyonel olabilmektedir. Otobiyografilerdeki bilgiler, hariçten o dönemi okuyan tarih kaynaklarının bilgisiyle mukayese edilerek bir sonuca varılmalıdır. Yine elimizden geldiği ölçüde buna dikkat etmeye çalışacağız.

I. FEYZULLAH EFENDİNİN NESEBİ

1. Ataları

Feyzullah Efendi, nesebini şöyle sıralamaktadır: “Seyyid Feyzullah Efendi/ Şeyh Seyyid Mehmed Efendi/ Şeyh Seyyid Habîb Mehmed Efendi/ Şeyh Pir Mehmed Efendi / Şeyh Sultan Ahmed Efendi/ Şeyh Seyyid Cüneyd Efendi” Şeyh atalarının Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin piri Şeyh Şemsuddin Muhammed b. Melek-dâd-ı Tebrizî soyundan geldiğini; silsilenin Hz. Ebubekir es-Siddîk'la son bulduğunu kaydetmektedir.² Feyzullah Efendi, Şeyh Cüneyd öncesini isim olarak vermemektedir.

2 Feyzullah Efendi, *Tedris*, The Houghtton Library MS Arab 113, vr. 1^a; Feyzullah Efendi, *Şecere*, The Houghtton Library MS Arab 113, vr. 1b. Ayrıca bkz. Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, Ankara, 1972, s. 98.

Feyzullah Efendi'nin babası, **Seyyid Mehmed Efendi**'dir. Babasının bir kardeşi vardır: Seyyid Mustafa Efendi. Her ikisinin babası da, (Feyzullah Efendi'nin dedesi) Seyyid Habîb Efendi'dir. Seyyid Habîb Efendi'nin Seyyid Veliyyüddin Mehmed Efendi diye bir kardeşi vardır. Her ikisinin babası ise Kardeşeyh lakablı Seyyid Pir Mehmed Efendi'dir. Onun babası, Seyyid Sultan Ahmed, onun babası da Seyyid Cüneyd Efendi'dir.

Seyyid Cüneyd ve babası **Sultan Ahmed**, soyları Mevlâna Celâleddin Rûmî'nin hocası ve şeyhi Şems-i Tebrizî'ye kadar uzanmakla birlikte, Azerbeycan'da meydana gelen olaylarda vefat etmişlerdir. Kitapları ve eserlerinden hiçbir şey geriye kalmamış, sadece Osmanlı defterlerinde bir çok esere sahip oldukları kaydedilmektedir.³

Şeyh Ahmed'in irtihalinden sonra oğlu **Pir Mehmed Efendi**, Şeyh Şâhkubât'ın meclislerine devam eder. Sonra irşad faaliyetlerini üstlenir. H. 956 yılında vefat eder. Karabağ bölgesindeki Circiz (?) vadisine defnedilir.⁴

Pir Mehmed Efendi, arkasında iki oğul bırakır. **Veliyyüddin Mehmed** ve **Habîb Mehmed**. Veliyyüddin, büyük olduğu için şeyhliğe geçer. Celâlli ve heybetli bir yapıya sahip olan Veliyyüddin'in bir çok keramete sahip olduğu söylenir. Veliyyüddin, vefat etmiş, babasının yanına defnedilmiştir.⁵ Sonra Feyzullah Efendi'nin dedesi Habîb Mehmed Efendi, şeyh olur. İnsanları, irşad eder. 80 yaşlarında iken vefat eder. Babasının yanına gömülür. Sene, 1025'tir.⁶

Habîb Mehmed Efendi'nin iki oğul vardır. **Şeyh Mustafa Efendi** (Feyzullah Efendi'nin amcası) ve **Şeyh Mehmed Efendi** (babası). Şeyh Mustafa, şeyh olur. Feyzullah Efendi'nin babası, 7 yaşlarındadır. Habîb Mehmed Efendi, Mehmed'i çok sevdiği için Şeyh Mustafa'ya ona sahip olmasını vasiyet eder. Şeyh Mustafa, salih âbid bir şeyhti. Kerametleri mevcuttu. Bu sırada Azerbeycan, Osmanlı idaresi altındadır. Refah içindedir. Ancak Râfizîlerin saldırılarına uğrar. Talan, gasb, katil eylemleri yaparlar. Şeyh Mustafa'nın akrabalarından ve yakınlarından bir çok kişi, işkenceye tabi tutulur, öldürülür. Bunun üzerine Şeyh Mustafa, hicrete karar verir. Akrabaları ve muritleriyle Erzurum'a gelirler; buraya yerleşirler. Sultan Murad Han zamanında Mehmed Efendi'yle birlikte Kostantiniyye'ye/ İstanbul'a gelir. Sultan, meclisinde onları ağırlar, ikram ve ihسانlarda bulunur. Sonra Erzincan'da bir mahalli ziraat için onlara tahsis eder. İkamet için Erzurum'u tercih ederler. Şeyh Mustafa burada uzun zaman yaşar. Erzurum'da hakkın rahmetine kavuşur. Batı taraflarında bir yere defnedilir. Sene, 1078 yılının Receb aylarıdır.⁷

3 Feyzullah Efendi, *Şecere*, 1^b-2^b.

4 Feyzullah Efendi, *Şecere*, 3^a-4^b.

5 Feyzullah Efendi, *Şecere*, 4^b-5^a.

6 Feyzullah Efendi, *Şecere*, 5^a-b.

7 Feyzullah Efendi, *Şecere*, 5^b-7^b.

Şeyh Mehmed Efendi, babası Habîb Mehmed Efendi 1025 yıllarında öldüğünde 7 yaşlarında bir çocuk olduğuna göre 1018 yılında doğmuş olmalıdır. Ağabeyisi Şeyh Mustafa 1078 yılında vefat edince, postu Mehmed Efendi'ye devretmiştir. İrşad faaliyetleri yanında saltanat makamı tarafından isteği olmaksızın Erzurum müftülüğüne getirilmiş, 20 yıl bu görevi yapmıştır. Birçok vakıf yaptırdığı gibi birçok eser kaleme almıştır. Ayrıca hattı güzel olduğu için mushaf yazdığı kaydedilmektedir. Yaşı 80'i aştığında hastalanmış ve 1104/1693 yılının Receb ayınının 4'ü Çarşamba günü vefat etmiştir. Şeyh Mustafa'nın yanına defnedilmiştir. Bu sıralarda Feyzullah Efendi, Erzurum'da sürgünde olduğundan son günlerinde yanında olmuş, cenazesini kıldırmıştır.⁸

Şeyh Mehmed Efendi'nin annesi (Feyzullah Efendi'nin babaannesi), **Hayrunnisa Hanım**'dır. Feyzullah Efendi, babaannesinin salih, âbide ve zâhîde bir hanım olduğunu; ilim, takva ve keramet sahibi olduğunu; öldüğünde arkasında bir oğlan ve iki kız bıraktığını kaydetmiştir. Kızlar, evlenmeden ölmüşler; oğlan da Feyzullah Efendi'nin babasıdır. Hayrunnisa hanımın babası, **Seyyid Mehmed Emin**, onun babası da **Seyyid Mehmed Şerif Efendi**'dir. Haklarında bilgi mevcut değildir. Karabağ'ın Kızılkaya kısmında meşhurdurlar. Mehmed Emin, Râfîzîler tarafından şehit edilmiştir. Feyzullah Efendi'nin dedelerinden Pir Mehmed Efendi'nin muasırındır. Vefat tarihleri bilinmemektedir.⁹

Şeyh Mehmed Efendi, üç evlilik yapmıştır. Birincisi Feyzullah Efendi'nin annesi (Murtezâ el-Cenneti'nin kızı) **Şerife Hatun**'dur. Sonra bir başka hatunla evlenmiş, ama bu, uzun yaşamamıştır. Sonra da bir cariye ile evlenmiştir. Mehmed Efendi, sağlığında beşi erkek ve üçü kız sekiz evladını kaybetmiş, bunların nesilleri yoktur. Vefatında ise beş oğlu ve üç kızı kalmıştır. Bunlardan dördü, (sırasıyla Seyyid Ahmed, **Seyyid Feyzullah**, Şerife Ayşe ve Şerife Fatma) birinci zevcesi Şerife Hatun'dan; diğer dördü (Seyyid Abdullah, Seyyid Şemsüddin Mehmed, Edibe Şerife ve Seyyid Habîb Mehmed) ise üçüncü zevcesi olan cariyeden doğmuşlardır.¹⁰

En büyük kardeş **Ahmed Efendi**, Erzurum'da doğmuş, tahsilini tamamladıktan sonra ilmiye sınıfına intisab etmiş, Erzurum Hatuniye Medresesi müderrisi olmuş, babasının ölümü üzerine Erzurum müftüsü olmuştur. Feyzullah Efendi'nin ikinci şeyhulislâmlığı sırasında (1107) Bağdad; 1108 yılında ise Edirne payesiyle İzmir kadısı olmuştur. Bir müddet sonra Mekke payesi verilmiş, 1108 yılında Yanya kazası arpalık olarak verilmiş, 1109 yılında İzmir kadılığından azledilmiş, 1110 yılında İstanbul payesini elde etmiş, 1111 yılında Mekke kadılığına tayin edilmiştir. 1113 yılında azlinden sonra aynı sene vefat etmiştir.¹¹

8 Feyzullah Efendi, *Şecere*, 7^b-10^{a-b}; Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^b.

9 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 18^a-19^a.

10 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr.10^b.

11 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, İstanbul, 1996, I/164; Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 10^b.

Küçük kardeş **Seyyid Abdullah**, ağabeyisinden mülazemet almış, kırk akçe medreselerinden birine tayin edilmiştir. 1113 yılında Erzurum Hatuniye Medresesi müderris olmuş; 1114 yılında Erzurum kadısı olmuş, 1121 yılında tekrar Erzurum kadısı olmuş, bu vazifede iken 1122 yılında vefat etmiştir.¹²

Ayrıca ana-bababir **Ebubekir** isimli bir kardeşinin olduğunu; ancak annesinin ölümünden günler önce 1069 yılı Muharrem ayının 25. Çarşamba gecesi küçük yaşta vefat ettiğini kaydeder.¹³ Seyyid Şemsuddin Mehmed ile Seyyid Habîb Mehmed hakkında bilgiye ulaşamadık.

Feyzullah Efendi'nin annesi, **Şerife Hatun**'dur. Feyzullah Efendi, annesinin salih, âbide, iffetli, güzel ahlaklı bir kadın olduğunu kaydeder. Şeyh Mehmed Efendi ile 30 seneden fazla beraber yaşadktan sonra elli yaşlarında iken 1069/1658 yılının 11 saferinde Çarşamba günü öğlen-ikindi arası vefat etmiş, Erzurum'un batı taraflarına defnedilmiştir.¹⁴

Şerife Hatun'un babası (Feyzullah Efendi'nin dedesi), müftü ve Kâdi **Murtezâ el-Cennetî**'dir. Murtezâ Cennetî, Karabağ'da ilim ve Fâziletli bir evde yetişmiş; büyük âlim ve şeyhlerden ders almış, sonra da bir çok talebe yetiştirmiştir. Saltanat makamı kendisini Karabağ'daki Gence beldesi müftülüğüne getirmiştir. Senelerce müftülük yapmış, ilme hizmet etmiştir. Râfizilerin Gence kalesine saldırımları sırasında buradan kaçarak Şeyh Mustafa ile birlikte Erzurum'a gelmiştir. Saltanat tarafından kendisine maişet tayin edilmiş; burayı vatan edinmiştir. Babalarından büyük bir kütüphane kalmasına rağmen bir hizmetçisi onları bir çukura gömmüş, ancak daha sonra çıkarıldıklarında kitapların bozulduğu görülmüştür. Bu yüzden de bu eserler heba olmuştur. Murtezâ Efendi, Erzurum'da on yıl kadar yaşadktan sonra 1054 yılında vefat etmiş; Erzurum kalesinin dışındaki aile kabristanına gömülmüştür. Murtezâ Efendi, çok âlim, ilmiyle amil, salih, iffetli bir şahsiyettir. Feyzullah Efendi, küçüklüğünde ona kavuşmuş, ondan faydalanmıştır.¹⁵

Murtezâ Cennetî'nin babası, **İbrahim Enverî**'dir. Onun babası da **Murtezâ Nikâbî**, onun babası da, **Hanefiyyü'l-Karabâğî**'dir.¹⁶ **İbrahim Enverî**, zamanının ilim ve irfanda eşsiz bir şahsiyettir. Büyük âlimlerden ders almış; bir çok talebe yetiştirmiştir. Kitapları Râfizilerin saldırıları sırasında mahvolmuş ve Karabağ'da vefat etmiş, oraya defnedilmiştir.¹⁷ İbrahim Enverî'nin babası **Murtezâ en-Nikâbî** ise âlim, ilmiyle amil, Fâziletli, salih, muttaki, zâhid bir zattır. O da ilimler tahsil etmiş, bir çok talebeye ders vermiştir. Velilik makamına ulaşmıştır. Mezkur olaylarda Karabağ'da vefat etmiş, oraya

12 Şeyhî, Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fudela*, ys., 1145, II/237, 416.

13 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 11^b-12^a.

14 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 10^b-12^a. Ayrıca bkz. Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 101.

15 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 12^a-14^a.

16 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 10^b-11^a.

17 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 14^a.

defnedilmiştir.¹⁸ Nikâbî'nin babası **el-Hanefiyyü'l-Karabâğî** ise, âlim, amil, Fâzıl ve salih bir zattır. Büyük ulemâdan ders almış; sonra Maverâünnehir tarafına gitmiş orada bir müddet ikamet etmiş, orada ünü ve Fâzileti yayılmış, Celâlüddin ed-Devvânî'nin *Risale fi İsbâti'l-Vâcib*'inin şerhi; Beyzâvî tefsirinin Nebe suresinden sonuna kadar hâşiyesi ve Kâdî Adudiddin el-İcî'nin *Âdâbu'l-Bahs*'inin şerhi gibi bir çok kitap telif etmiştir. Ancak kitapları, söz konusu olaylarda zayi olmuştur. Nerede öldüğü ve kabrinin nerede olduğu bilinmemektedir.¹⁹ Feyzullah Efendi, akrabalık derecesini belirtmeden bu nesepten akrabalarımızdan biri diye **Mevlâ Sadu'llah**'tan söz etmektedir. Bu şahsiyetin Zamahşerî'nin *el-Enmüzece fi'n-Nahv*'ine *el-Hadâik* adıyla bir şerh yazdığını kaydetmektedir. Mollâ Câmî'nin muasırı olan Sa'dullah, Karabağ'da vefat etmiş, buraya defnedilmiştir.²⁰ Yine bu nesepten zikrettiği diğer bir zat ise **Yusuf el-Karabâğî**'dir. Karabağ'da yetişmiş, sonra ilim yolculuğuna çıkmış, Mevlâ Mirzacân ve benzeri ulemâdan ders almış, Maverâünnehir'de ilmiyle meşhur olmuş, Semerkand ve Buharâda ilim riyaseti eline geçmiş ve bir çok talebe yetiştirmiştir. Celâluddin ed-Devvânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'ine Halhâlî tarafından yazılan şerhe hâşiyeye; yine Devvânî'nin *İsbâti'l-Vâcib*'ine şerh ve hâşiyeye yazmıştır. Uzun bir ömür yaşamış, sonra Semerkand'da vefat etmiş, oraya defnedilmiştir. Ölüm tarihi muhtemelen 1020-1030 arasındadır.²¹

Şerife Hatun'un annesi (Feyzullah Efendi'nin anneannesi) ise **Perihan Hanım**'dır. Salih, âlime, âbide bir hanımdır. İlmîni kocası Murtezâ Efendi'den almış, kadınlara dersler vermiştir. Talebeler yetiştirmiş, ümmü't-talebe lakabıyla anılmıştır. Feyzullah Efendi de ondan bir çok şey öğrendiğini kaydetmektedir. 1069 senesinde Erzurum'da vefat etmiş, Batı tarafındaki aile kabristanına defnedilmiştir.²² Perihan hanımın babası ise **Muzaffer Bey**'dir. Muzaffer bey, ulemâ sınıfından değil, ümera sınıfındandır. İtikadı tam, âlimleri ve salihleri seven, hayır-hasenat sahibi, güzel ahlaklı bir zattır. Râfîziler tarafından şehit edilmiştir.²³

2. Hanımları, Çocukları ve Torunları

Feyzullah Efendi, bir çok kadınla evlenmiştir. İlki, Vâni Efendi'nin kızı **Ayşe Hatun**,²⁴ diğeri ise yine Vâni Efendi'nin kızı **Meryem Hatun**'dur.²⁵ Bu iki hatundan

18 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 14^a-15^a.

19 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 15^{a-b}.

20 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 15^b-16^a.

21 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 16^a-17^b.

22 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 19^b-20^b.

23 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 19^{a-b}. Ailesi hakkında geniş bilgi için bkz. Katgı, İsmail, *Osmanlıda Öldürülen Şeyhülislâmlar*, (YL), Gaziantep, 2011, s. 236 vd.

24 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 8a-8b; Müstakimzâde, Süleyman Saadeddin, *Devhatü'l-Meşâyih*, İstanbul, 1978, s. 74; Na'ima, Mustafa Efendi, *Tarih-i Na'ima*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara, 2007, VI/1859; Abdi Paşa, Abdurrahman, *Vekâyi-nâme*, çev. Fahri Çetin Derin, İstanbul, 2008, s. 335; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III/533; *İlmiyye Sâlnâmesi (Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhülislâmlar)*, haz. Seyit Ali Kahraman vd., İstanbul, 1998, s. 397; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 98; Köprülü, Orhan Fuad, "Feyzullah Efendi", *İA*, İstanbul, 1993, IV/593; Tayşi, Mehmet Serhan, "Feyzullah Efendi", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/527; Pazarbaşı, Erdoğan, "Vâni Mehmed Efendi", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/459.

25 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 10^b-11^a; 14^b-15^b; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 98.

3 çocuğunun olması ve toplamda 20 çocuğa sahip olması, başka hatun ve cariyelerinin de olduğunu ortaya koymaktadır. Kendisi de “*bu çocukların hepsi ayrı analardandır; sadece Fethullah şeyhin kızındandır.*”²⁶ diyerek başka hanımları olduğunu ima etmektedir. Ancak bu hatunlarla ilgili kendisi bilgi vermediği gibi, biz de herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Feyzullah Efendi hal tercümesinde, çocuklarından dördü erkek, ikisi kız altı çocuğunun küçük yaşlarda vefat ettiğini kaydetmekte; bu vefat edenlerden Ubeydullah ve iki Mehmed’in ismini eserinde zikretmektedir. Diğerlerinin kimler olduğunu bilemiyoruz. Otobiyografisinde toplam 18 adet çocuğundan doğum tarihleriyle bahsetmektedir. İlaveten 2 ayrı çocuğunu da kaynaklar zikretmektedir. Otobiyografisinin 1113/1701 yılında yazıldığı ve Feyzullah Efendi’nin de 1115/1703 yılında vefat ettiği dikkate alınırsa, bu iki yıl içerisinde çocuğu olmuş olma ihtimali mevcuttur. Bu son iki çocuk, bu aşamada olmuş olmalıdır. Bu çocuklardan 14’ü erkek, 6’sı kızdır. Mehmed Süreyya, 8 oğlundan; Kantemir ise 4 oğlundan bahsetmektedir.²⁷ Bunların verdiği isimler, Mehmed, Fethullah, İbrahim, Mustafa, Murtezâ, Mahmud, Ali, Ahmed ve Ömer’dir.²⁸ Bu listedeki Mahmud Feyzullah Efendi’nin listesinde yoktur. Muhtemelen üç ayrı Mehmet isminden birisiyle karıştırılmış olmalıdır. Feyzullah Efendi’nin otobiyografide zikrettiği 18 çocuğu ve kaynakların buna eklediği 2 çocukla beraber toplam 20 adet çocuğu şunlardır: *Ubeydullah, Mehmed, Fethullah, Amine, Mustafa, Ahmed, Ayşe, Mehmed, İbrahim Enverî, Ömer, Osman, Ali, Zübeyde, Saliha, Safiye, Murtezâ, Pir Mehmed, Fatıma, Çelebi Mehmed, Şerif Mehmed.*²⁹ Fethullah Efendi, ikinci hanımı Meryem Hatun’dandır. Ubeydullah ve Mehmed, ikinci hanımı Ayşe Hatun’dan olup küçük yaşta hac yolunda iken vefat etmişlerdir. Ötekilerinin anneleri hakkında bir bilgiye ulaşamadık. Şimdi çocuklarını doğum tarihi sırasıyla kısaca tanıtmaya çalışalım.

1) Ubeydullah Efendi, muhtemelen 1073/1662 yılında doğmuş olmalıdır. Feyzullah Efendi, hac yolculuğunda iken (1078-9/1667-8) yıllarında beş yaşında vefat ettiğine göre bu doğum tarihi uygun düşmektedir. Feyzullah Efendi’nin ilk eşi Ayşe Hatun’dandır.³⁰

2) Mehmed Efendi de, aynı şekilde 1073/1662 yılında doğmuş olmalıdır. Feyzullah Efendi, hac yolculuğunda iken (1078-9/1667-8) yıllarında beş yaşında vefat ettiğine göre bu doğum tarihi uygun düşmektedir. Bu da, Feyzullah Efendi’nin ilk eşi Ayşe Hatun’dandır.³¹

26 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 37^a.

27 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Kantemir, Dimitri, *Osmanlı Devletinin Yükselişi ve Çöküşü*, Ankara, 1980, III/493.

28 Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 278 (dipnot: 2) .

29 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 37^{a-b}.

30 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 11^a.

31 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 11^a.

3) En büyük oğlu **Fethullah Efendi**, Vâni Efendi'nin ikinci kızı Meryem'den Kamenice (Ukrayna'da) kalesini fethi sırasında Karinâbâd'da konakladıklarında, 1083/1672 yılının Şaban ayının yarısında dünyaya gelir. Doğumu fethe tesadüf edince, ismini **Fethullah** koyar. Medrese eğitimini tamamlayan Fethullah Efendi, İstanbula geldikten sonra musila-i sahn derecesiyle müderrisliğe başlatılmasını istemiş, ancak kabul edilmemiştir. Kısa bir süre sonra 1106/1695 Mayıs'da babası şeyhulislâmlığa getirilince musila-i sahn derecesini almıştır. Bir yıl zarfında bütün medrese kademelerini geçmiş, kendisine Yenişehir kadılığı tevcih edilmiştir. Daha sonra Selanik ve İstanbul kadılığı payesini almış, İstanbul payesi ile Anadolu kazaskerliğine (1109) atanmış, sonra da Rumeli kazaskerliği payesi ile nakibuleşraflığa (1110) yükselmiştir. Babası, kendisi için ölümünden sonra oğlunun şeyhulislâm olmasını padişaktan rica etmiş, bunun üzerine 23 Şubat 1702'de Seyyid Fethullah'a şeyhulislâm payesi ve beratı verilmiş, padişah huzurunda ferve-i beyzâ giydirilmiştir. Bu sıralarda Fethullah, 30 yaşındadır. Babasının Edirne Vakası'nda öldürülmesinden sonra 16 Cemaziyelula 1115'de İstanbul'da öldürülmüştür.³²

4) **Amine Hanım**, 1089/1678 yılının Şevval 25'i Çarşamba gecesinde dünyaya gelmiştir.³³ Hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık.

5) **Mustafa Efendi**, 1090/1679 yılında Recebin 9. Çarşamba günü İstanbul'da dünyaya gelmiştir. İlk öğretimini babasından almış, babası sayesinde ilim mertebelerini hızla almıştır. 1698'de Vefa medresesine; Eylül 1698'de Edirne payesiyle Selanik kadılığına, Ekim 1699'da Mekke Payesi ile azl edilmiş, 1113/1701 yılında İstanbul kadısı rütbesiyle Mekke kadısı olmuştur. Buradan 1702 yılında azledilerek Edirne'ye dönmüş ve Mart 1703 yılında İstanbul kadısı rütbesiyle 24 yaşında Anadolu kazaskerliğine getirilmiştir. Daha sonra Rumeli kazaskerliği payesini almıştır. 1703 Edirne vakası sonrasında Yedikule'de hapsedilmiş; sonra Kıbrıs'a, sonra da Bursa'ya sürülmüştür. 27 yıllık Bursa sürgününden sonra eniştesi 54. Şeyhulislâm Mirzâzâde Şeyh Mehmed Efendi'nin yardımıyla İstanbul'a gelmiş, 1732 yılında Rumeli kazaskerliğine atanmış, I. Mahmud döneminde Dürri Mehmed Efendi'nin yerine 1148/1736 yılında şeyhulislâm olmuştur. 1745 yılında vefat etmiş, 9 yıl şeyhulislâmlık yapmıştır.³⁴

32 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 14^b-15^a; Ahmed Rif'at b. İsmail, *Devhatü'n-Nükabâ*, İstanbul, 1283, s. 31; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV/523; Silahdâr Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1964, I/2, s. 336; Silahdâr Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1966, II/1, s. 89; Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vakayîât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, 1995, s. 632, 651-2; 676; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/478, 493; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 98-99; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 211; Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2004, III/350; Tayşi, Mehmet Serhan, "Şeyhulislâm Seyyid Feyzullah Efendi ve Fevziyye Medresesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1983, XXIII/38-9; Silahdâr Mehmed Ağa, *Silahdâr Tarihi: XVIII. Yüzyıl Saray Hayatı*, haz. Mustafa Nihat Özön, vs., ts., s. 156, 158, 184.

33 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 15^b, 36^a.

34 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 16^a; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 92-3; Mü'minzâde, Ahmed Hasib

6) **Ahmed Efendi**, 1090/1679-80 yılının Zilhicce 5. Pazar günü dünyaya gelmiştir. 1685 yılında Ankarâvî Mehmed Efendi'nin yardımıyla mülazim olmuş, kırkılık medreselerinin birinde müderris olmuş, azl edilmiş ve Kâsım 1695'de İbtida-i dahil derecesi ile Sekban-ı Ali, aynı yılın Aralık ayında Sahn-ı Seman medreselerinden musila-i sahn'a, Eylül 1696'da Sahn-ı Seman medreselerinden birine atanmıştır. Eylül 1697'de Davut Paşa, Ağustos 1698'de kardeşi Mustafa Efendi yerine Hamis-i Süleymaniye rütbesiyle Vefa medresesine; Haziran 1699'da Edirne payesiyle İzmir kadılığına getirilmiş, bir müddet sonra Mekke payesini almıştır. Kâsım 1700 yılında Yalakabad kazası arpalık verilmiş, Mayıs 1701'de İstanbul payesini; Kâsım 1701'de Bursa kadılığını, Ocak 1702'de Anadolu payesini almıştır. 1702'de Bursa kadılığından ayrılıp Edirne'ye dönmüş, kendisine Antalya kazası arpalık verilmiştir. 1703 yılında Rumeli payesini almış, Edirne vakası nedeniyle yedikulede hapsedilmiş, Kıbrıs'a sürülmüştür. 1708'de Bursa'ya gelmiş, 1709'da Çukurcuk, Domaniç, Karacaşehir, Dağardı kazaları arpalık verilmiş, burada sekiz yıl ikamet ettikten sonra 1128/1716 yılında Bursa'da vefat etmiştir.³⁵

7) **Mehmed Efendi**, 1092/1681 yılında doğmuş, beş yaşlarında vefat etmiştir.³⁶

8) **Ayşe Hatun**, 1092/1681 yılının Şevval ayının 5. Cumartesi günü İstanbul'da dünyaya gelmiştir.³⁷ Mirzâzâde Şeyh Mehmed Efendi ile evlidir.³⁸ Hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık.

9) **İbrahim Enverî Efendi**, 1095/1684 yılında doğmuş, Ankarâvî Mehmed Efendi'nin yardımıyla 1097/1685 yılında mülazemet almış, kırkılık medreselerden birine atanmıştır. Daha sonra azledilmiş, sonra da sırasıyla Şubat 1698'de Ahmet Çavuş, Şevval 1698'de İbrahim Paşa Atik, Mart 1699'da Sahn-ı Semaniye'den biri; Kâsım 1699'da Kara Mustafa Paşa medreselerine müderris olmuş; bir sene sonra 1113 yılında Mekke/Edirne payesiyle Yenişehir kadılığına atanmıştır. Bundan sonra Tırnova kadılığı arpalık olarak verilmiş, kısa bir süre sonra İstanbul payesi ile Şehzâde Mahmud'un hocalığını yapmıştır. Bu görevini sürdürürken 1703 yılında Edirne Vakası gerçekleşmiş, kardeşleriyle birlikte Edirne'den uzaklaştırılmış, bir süre Yedikule'de hapsedilmiş, sonra

Efendi, *Ravzatü'l-Küberâ*, Haz. Mesut Aydın, Ankara, 2003, s. 39; 123-6, 170; Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 42; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 132; Silahdâr, *Tarih*, s. 158; Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 770; 775; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislamı*, s. 127; Hammer, J. Von, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, haz. Mü'min Çevik, İstanbul, 2010, VII/2078; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 418-9; Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilatı*, s. 187; İpşirli, Mehmed, "Mustafa Efendi: Feyzullah Efendizâde", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/297-8; İpşirli, "Üsküdar'da Medfun Şeyhulislamlar", *IV. Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul, 2006, II/457; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/43-4.

35 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 16; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, I/165; Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 733, 775; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 39; Silahdâr, *Tarih*, s. 158; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/41-3.

36 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 16^b.

37 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 16^b, 36^a.

38 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 88; Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 729; Mirzâzâde hakkında bkz. İpşirli, Mehmet, "Mirzâzâde Şeyh Mehmed Efendi", *DİA*, 2005, XXX/170-1.

Kıbrıs'a sürülmüştür. 1708 yılında Bursa'da ikamete mecbur edilmiş, Şubat 1709 yılında Yarhisar, Pazarcık, Devrek, Yedidivan, Turgut ve Turga kasabaları kendisine arpalık verilmiş, Kâsım 1709 yılında vefat etmiştir. İlim İrfan sahibi kamil bir zat olduğu söylenen İbrahim Efendi, Köprülüler ailesinden Amcazâde Hüseyin Paşa'nın damadadır; kızı Rahmiye sultanla evlidir.³⁹

10) Ömer Efendi, Feyzullah Efendi'nin ifadesine göre 1097/1686 senesinin Şevvalin 15'inde diğer kaynaklara göre ise Rebiulahir ayının 19. gecesinde dünyaya gelmiştir. Ankarâvî Mehmed Efendi vasıtasıyla mülazemetini tamamlamış, kırkılık medreselerinin birinde müderris olmuş, Mayıs 1701'de ibtida-i dahil rütbesiyle Küçükbaşı Medresesine; Ağustos 1113/1701'de Musila-i sahn derecesine yükselmiştir. 1702 yılında Sahn-ı Seman medreselerinin birine müderris olmuş, Edirne vakası sebebiyle azledilmiş, Yedikule'ye hapsedilmiştir. Üsküdar'da ikamete mecbur edilmiş, Eylül 1712 yılında burada vefat etmiştir.⁴⁰

11) Osman Efendi, 1097/1686 senesinin Şevval ayının 15'inde dünyaya geldi. 1113 yılında Musila-i Sahn medresesinde müderristir.⁴¹

12) Ali Efendi, 1098/1687 yılı Safer ayının 16. Çarşamba gecesi dünyaya gelmiştir. 1113/1701-2 yılında musila-i sahn olarak İstanbul medreselerinin birinde müderristir. 1697 yılında nakibül'eşraflık rütbesini almıştır. 1129 yılında Bursa'da vefat etmiştir.⁴²

13) Zübeyde Hanım, 1101/1690 yılının Cemaziyelahirinin 21'i Cumartesi günü Erzurum'da dünyaya gelmiştir.⁴³ Zübeyde hanım, Köprülüzâde Abdullah Paşa ile evlenmiş olup Diyarbakır'da medfundur.⁴⁴

14) Saliha Hanım, 1101/1690 yılının Şabanın 28'i Pazar günü Erzurum'da dünyaya gelmiştir.⁴⁵ Hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık.

15) Safiye Hanım, 1102/1691 yılının Zilkadenin 2'si Pazar günü dünyaya gelmiştir.⁴⁶ Hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık.

39 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 17^{a-b}; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 91-92; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 39; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 775-6, 724-5; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1922-3; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/34, 40-41.

40 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 17^b; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/46.

41 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 17^b (Ahmed Türek ve Fahri Ç. Derin, müellifin otobiyografi tercümesinde Osman ismi yerine yanlışlıkla Ömer yazmışlardır. Bkz. Türek, Ahmet; Derin, Fahri Ç., "Feyzullah Efendi'nin Kaleminden Hal Tercümesi", *Tarih Dergisi*, sayı: 24, İstanbul, 1970, s. 73.)

42 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 18^b-19^a; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/534.

43 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 36^{a-b}.

44 Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 88; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1908; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/307.

45 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 36^{a-b}.

46 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 36^b.

16) Murtezâ Efendi, Feyzullah Efendi'nin ifadesine göre, 1102/1691 Zilhicce başındaki Pazar günü kendisi Erzurumda iken, dünyaya gelmiştir. Bazı tarihçiler, 1106/1694 tarihinde doğduğunu kaydederler. Edirne vakası sonrası Bursa'ya sürüldü. 1138/1725 yılında Yenişehirli Abdullah Efendi döneminde müderris oldu. Çeşitli medreselerde görev yaptı. Galata mahrecinden azledildi. 1143/1730 yılında Mekke payesini; ertesi yıl (1144/1731) İstanbul payesini aldı. 5 Cemaziyelevvel 1154/1741 yılında Dürrizâde Mustafa Efendinin yerine İstanbul kadısı oldu, dört ay görev yaptı. Şevval 1159/1746 yılında Anadolu kazaskerliği payesini aldı. 1 Zilhicce 1160/1747 yılında Anadolu kazaskerliğine tayin edildi. Süresi dolunca azledildi, inzivaya çekildi. Zilkade 1161/1748 yılında Rumeli kazaskerliği payesini aldı. 27 Cemaziyelahir 1163/1750 yılında Halil Efendizâde Mehmed Said Efendi'nin azli üzerine şeyhulislâmlığa getirildi. Dört yıl yedi ay on iki gün şeyhulislâmlık yaptı. 28 Rebiulevvel 1168/1755 yılında meşihattan azledildi. Zilkade 1171/1758 yılında vefat etti.⁴⁷

17) Pir Mehmed Efendi, Feyzullah Efendi Erzurum'da sürgünde iken, 1103/1092 yılının Ramazanının 17. Salı günü dünyaya gelmiştir.⁴⁸ Hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık.

18) Fatıma Hanım, 1108/1696 yılının Rebiulahir'in 16. Perşembe günü Edirne'de dünyaya gelmiştir.⁴⁹ Hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık.

19) Çelebi Mehmed Efendi, (v. ?). Doğumuyla ilgili bilgi yoktur. Sürgün sonrası Bursa'ya gönderilmiş, 1730 yılında Edirne kadılığı, 174 yılında Mekke payesi ile İstanbul kadılığı yapmış, 1742'de azledilmiş, 1746 yılında Anadolu payesini almış, iki sene sonra 1748 yılında vefat etmiştir.⁵⁰

20) Şerif Mehmed Efendi, müderrislik yapmış, 1760 yılında vefat etmiştir. Hakkında başka bir bilgiye ulaşamadık.

Feyzullah Efendinin bu çocuklarından tespit edebildiğimiz torunları şunlardır: Mehmed Refi Efendi, Sadeddin Efendi, Mehmed Emin Efendi, Hamid Efendi, İsmail Efendi, Mehmed Selami Efendi, Osman Efendi, Abdullah Efendi ve Şerif Ahmed Efendi.⁵¹

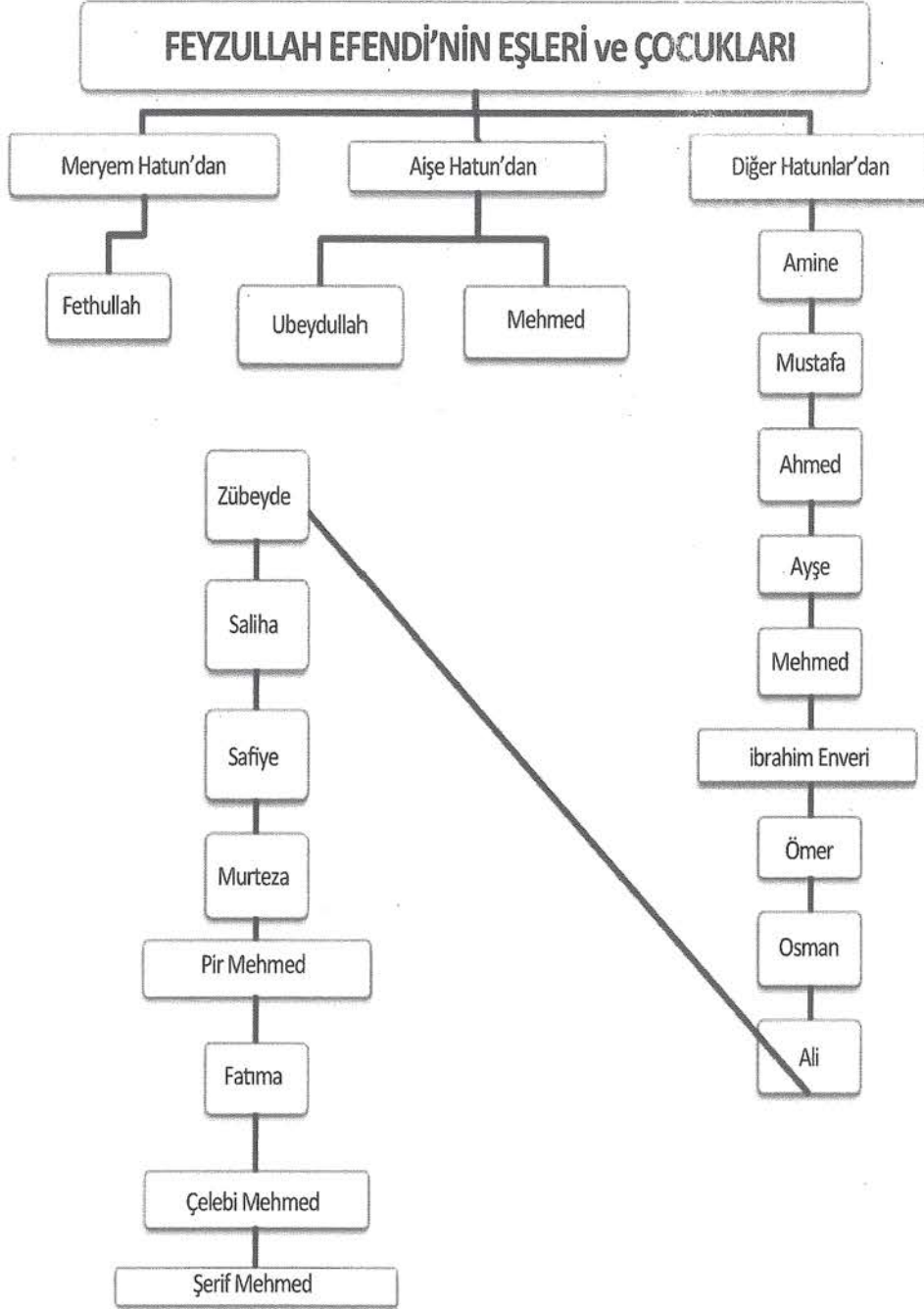
47 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^a; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 425-6; Silahdâr, *Tarih*, s. 158; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 98; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, IV/1117; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/46-7; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 135.

48 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^b.

49 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 36^b.

50 Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/48.

51 Geniş bilgi için bkz. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533-4; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 39-40; Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 42, 50 Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/49-54; İpşirli, "Üsküdar'da Medfun Şeyhulislâmlar", II/463-4; Katğı, *Osmanlı'da Öldürülen Şeyhulislâmlar*, s. 239 vd.

II. Feyzullah Efendi'nin Kişiliği, İlmî Şahsiyeti ve Hocaları

Feyzullah Efendi, küçüklüğünden tasavvufî bir terbiyeden geçmiş, Halvetî tarikatına mensup bir şahsiyettir. Kaynaklarda kendisinden gülyüzlü, bilgili, Faziletli, zeki, nüktedan, vakur ve yumuşak huylu bir kişi olarak söz edilir. Tek kusuru olarak evlatlarına ve yakınlarına düşkünlüğü zikredilir.⁵² Şeyhulislâmlık sonrası ailesini kayırmasından ve devleti yönetmesinden mühlhem olarak hırslı, kibirli, makam düşkünü, şöhret aşığı, istibdatçı olduğu iddia edilirse de⁵³ o konumdaki biri için söylenmiş abartı bir ifade olduğunu kaydetmemiz gerekir. Balatlı Georg'un muzir ve büyücü olduğu şeklindeki yakıştırmaları,⁵⁴ Enver Ziya Karal'ın entrikacı ve ahlaksız şeklindeki betimlemeleri⁵⁵ haddi aşan ifadeler olsa gerektir. Dönemin yapısı dikkate alınınca, Sultan II. Mustafa'nın yetkileri kendine devretmiş olması sebebiyle O'nun da devleti iyi yönetme adına çevresini kayırması ve yakınlarını kilit noktalara getirmesi; Osmanlı içerisinde süren sadrazam makamında vezirlerin yetkinliğinin artırmasının önüne geçilmesi ve ayak kaydırma olaylarına karşı bir tedbir alınması olarak düşünülebilir. Bunu söylerken, tarihçilerin bir çoğunun altını çizdiği şekliyle umera ve ulemânın teamüllerini alt üst ederek yakınlarını daha küçük yaşlarda önemli görevlere getirmesi, tafrâ usulüyle kademeleri atlattırması, dolayısıyla da sırayı bekleyen şahısların haklarının ihlal edilmesini savunacak değiliz. Zaten bir çok etken yanında bunlar da Feyzullah Efendi'nin hazin sonunda rol oynamış, faturası ağır olmuştur.

Biraz sonra hoca silsilesinde ve tarihçesinde sunacağımız gibi, doğumu 1048; İstanbul'a gidişi 1078 yılı olunca Feyzullah Efendi'nin ilk otuz yılı Erzurum'da geçmiştir. Bu dönemde babasında başlayan ilim serüveni Vâni Efendiyle sona ermiştir. İstanbul'a geldiğinde de Vâni Efendi'nin derslerine devam ederken, onunla birlikte sürekli padişahın huzurundaki derslerinde yer aldığı; bazen dersleri onun yaptığı görülmektedir. Bu arada yetkinliğinden dolayı, medrese öğretici kademelerindeki yükselişini 3 yıl gibi kısa bir sürede tamamlamış olması; iki şehzâdeye "hocalık" yapması, Erzurum'daki 7 yıllık sürgün hayatında da ilim ve tadrîsle iştiğal etmesi, ayrıca fıkıh, tefsîr ve hadis gibi bir çok alanda eser kaleme almış olması; onun ilmî şahsiyetini ortaya koyar niteliktedir. Sadece ilimdeki uğraşları değil, aynı zamanda ilimle uğraşanları teşviki ve yönlendirmesi de bu anlamda manidardır. Örneğin Abdurrahman Efendi'nin fetvalarını oğlu Muhammed Lütfî'den derlemesini istemesi,⁵⁶ Halepli Salih

52 Defterdâr, *Zübde-i Vakayât*, s. 543; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 28; 80; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, ts., IV/482.

53 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, haz. Neşet Çağatay, Ankara, 1980, III-IV/22; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul, 2002, II/225; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, haz. Musa Duman, İstanbul, 2005, s. 288; Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1994, II/299; Altınay, Ahmet Refik, *Osmanlıda Hoca Nüfuzu*, çev. Güven Akçağ, İstanbul, 1997, s. 141-4.

54 Andreasyan, Hrand D., "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", *Tarih Dergisi*, (1960), XI/15, s. 62-3.

55 Karal, Enver Ziya, "Ahmed III", *İA*, İstanbul, 1940, I/165.

56 Özen, Şükrü, "Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, V/5-325-26.

b. Nasrullah'ın kaleme aldığı *Ğâyetü'l-İtkân* adlı tıp eserini Sultan Ahmed Hastanesi başhekimi Mustafa Feyzullah'a tercüme ettirmesi,⁵⁷ Uşşâkizâde Seyyid İbrahim Hasib'e Nevizâde Atâi'nin *Tezkire'sine* yazdığı zeyli tamamlamakla görevlendirmesi,⁵⁸ bunun birkaç örneğidir. Şeyhulislâmlığı ve padişah hocalığını birleştirdiği için "camiü'r-riyaseteyn" ünvanıyla anılması da⁵⁹ bu bağlamda önemlidir.

Feyzullah Efendi'nin ciddi bir ilmî donanıma sahip olduğu ve bunun sonucu olarak bir çok eser kaleme aldığı bilinmektedir. Kaynaklar saygın bir ilim adamı; özelde bir İslam hukukçusu, bir tefsirci olduğuna ve değişik alanlarda bir çok eser yazdığına işaret etmektedir.⁶⁰ Eserler kısmında tek tek inceleyeceğimiz için burada eserlerinin sadece isimlerini vermekle yetinelim: *Hâşiye alâ Envâri't-tenzil ve Esrâri't-Te'vil, Hâşiyetü Isâm, Kitabü'l-Ezkâr, Mecmua-i Hikâyât (Letâifnâme), Nesâyihü'l-Mülük (Tecdid Hadisi), Terceme-i Ravzu'l-Ahyâr, Riyâzü'r-Rahme, Hâşiye alâ Sure Nebe li Isâm, Talikat alâ Şerhi'l-Akâid li'l-Halhâlî, Fetavâ-i Fezziyye...*

Feyzullah Efendi, babası Şeyh Mehmed, Mollâ Seyyid Abdülmü'min, Ömer Efendi (hat hocası), Mollâ İsmail Efendi (dayısı), Vâni Efendi ve Şeyh Abdullah el-Mağribî gibi hocalardan ders almıştır. Şimdi Feyzullah Efendi'nin otobiyografisinde silsileleri/ isnadlarıyla birlikte zikrettiği hocalarını sırasıyla zikretmeye çalışalım.

1) Babası Şeyh Mehmet Efendi: Babasından gerek Halvetilik dersini; gerekse ilk öğrenimini görmüştür.

Mehmed Efendi'nin *hoca silsilesini* şöyle verir: Mehmed Efendi/ İsmail Efendi / Vâni Mehmed Efendi. Başka hocalardan da ders aldığını ancak isnadlarını bulamadığını kaydeder.⁶¹

Mehmed Efendi'nin *şeyh silsilesini* ise şöyle verir: Şeyh Mehmed / Şeyh Habîb Mehmed/ Sultan Karabayram namlı Şeyh Mehmed / Abdulğaffâr el-Karabâğî/ Şeyh Şâhkubâd Şirvânî/ Şeyh Mehmed Berdâî/ Şeyh Yusuf el-Muskiri/ Şeyh Celâluddin Seyyid Yahyâ el-Yakevî/ Sadruddin el-Hıyâvî/ Hacı İzzeddin eş-Şirvânî/ Şeyh İbrahim

57 Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970, s. 115-6.

58 Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara, 2000, s. 283-4; Uşşâkizâde Seyyid İbrahim Hasib Efendi, *Uşşâkizâde Tarihi*, haz. Raşit Gündoğdu, İstanbul, 2005, II/654; İkinci, Ramazan, *Uşşâkizâde Hasib'in Zeyl-i Şeka'iki (İnceleme-Metin-Dizin)*, (doktora tezi), Celâl Bayar Üniversitesi SBE, Manisa, 2014, s. 103.

59 Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 28; Bursalı, Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, Ankara, 2000, I/394; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398; Okumuş, Mesut, "Erzurumlu Şeyhulislâm Feyzullah Efendi ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri", *Türk-İslam Düşüncesi Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 2007, I/348-9.

60 Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I/394; Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl: Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, çev. Belkıs Çorakçı Dilbudak, İstanbul, 1995, s. 43; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1907-8; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 101; Taysî, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/32 vd.; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

61 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 5^a.

ez-Zâhid/ Seyyid Cemâluddîn et-Tebrizî/ Şihabeddin Mahmud et-Tebrizî/ Rukneddin Muhammed es-Sebhas/ Kutbuddin el-Ebherî/ Ebû Necib es-Sühreverdî/ Ebu'l-Feth Ahmed b. Muhammed el-Ğarrânî/ Ebubekir b. Abdullah en-Nessâc et-Tüsî / Şeyh Ebu'l-Kâsım b. Abdullah el-Cürcânî/ Şeyh Ebû Osman b. Said b. Sellâm el-Mağribî/ Şeyh Ebû Ali Hasan b. Ahmed el-Kâtib el-Mısrî/ Şeyh Ebû Ali Rudbârî/ Ebu'l-Kâsım Cüneyd el-Bağdâdî/ Ebu'l-Hasan Sırrı b. Müflis es-Sakatî/ Ebû Mahfûz Ma'rûf b. Feyrûz el-Belhî/ Ebû Süleyman Dâvûd et-Tâî/ Habîb el-Basrî el-Acemî/ Hasan el-Basrî/ Kümeyl b. Ziyâd/ Emîru'l-Mü'minîn (Ali b. Ebî Tâlib)⁶²

2) **Mollâ Seyyid Abdülmü'min:** Sihriyet yoluyla akrabası olan Mollâ Seyyid Abdülmü'min'den dersler almıştır. 1104/1693 yılında vefat emiş, Feyzullah Efendi cenazesini kıldırmıştır.⁶³

Feyzullah Efendi, Seyyid Abdülmü'min'in hoca silsilesini şöyle sunmaktadır: Seyyid Abdülmü'min/ Mevlâ Abdurrahman el-Kürdî el-Âmidî/ Mehmed Şirvânî/ Mevlâ Ahmed el-Müneccel/ Mevlâ Mirzâcân Şirâzî/ Mevlâ Cemâlüddin Mahmud Şirâzî/ Mevlâ Celâluddîn Devvânî/ Es'ad es-Sıddîkî / Muhyiddin el-Köşknârî / Seyyid Şerif el-Cürcânî/ Ekmelüddin Bâbertî/ el-Kâkî/ Alâuddin Abdülaziz ve Hüsâmüddin Hüseyin e-Sıgnakî / Hafizüddin el-Kebîr ve Mevlâ Fahrüddin el-Mayemurğî/ Muhammed b. Abdüsettar b. Muhammed el-Kürdî/ Burhânuddin Ali el-Merğînânî / Ebu'l-Leys Ahmed b. Ömer en-Nesefî/ Necmüddin Ömer en-Nesefî/ Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî/ Ebû Yakub es-Seyyârî/ Ebû İshâr en-Nevkâdî/ Ebû Cafer el-Hinduvânî/ Ebu'l-Kâsım es-Saffar/ Nasr b. Ebî Yahyâ/ Muhammed b. Semâa/ Ebû Yusuf Yâsûb es-Samadânî/ Ebû Hanîfe Numan b. Sabit el-Kûfî.⁶⁴

3) **Ömer Efendi:** Ömer Efendi, Feyzullah Efendi'nin ifadesine göre, genç yaşta yazı/hat yazmayı kendisine öğreten hocasıdır. 1104/1693 yılında vefat emiş, Feyzullah Efendi cenazesini kıldırmıştır.⁶⁵

4) **İsmail Efendi:** Mürteza Efendi'nin oğlu İsmail Efendi, Feyzullah Efendi'nin dayısıdır. Medresenin temel derslerinden bazısını kendisinden almıştır.

Feyzullah Efendi, İsmail Efendi'nin hoca silsilesini şöyle sunmaktadır: Mürteza Efendi/ Ali el-Karabağî/ Mir Ebu'l-Feth / Mevla Isâmüddin/ Mesud Şirvani / Karadavud/ Sadüddin Taftazani.⁶⁶

5) **Vânî Mehmed Efendi (Kayınpederi):** Vâni Efendi'den Mantık, Hendese, Heyet, Hikmet, Kelâm, Tefsîr, hadis dersleri alır.

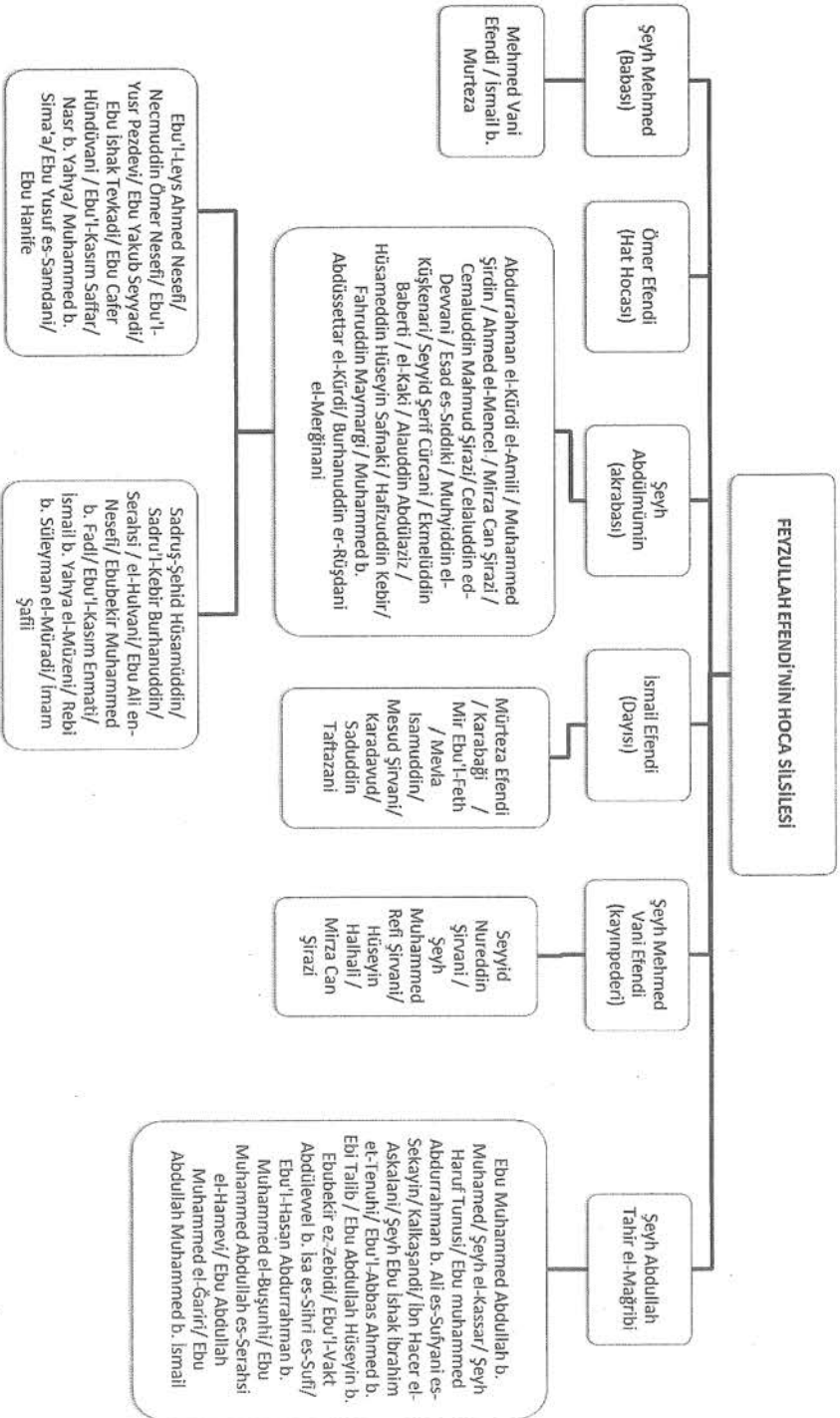
62 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 6^a-7^a.

63 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^b.

64 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 2^b-3^b.

65 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^b.

66 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 4^b-5^a.

Feyzullah Efendi, Vâni Mehmed Efendi'nin hoca silsilesini şöyle verir: Vâni Efendi/ Seyyid Nureddin Şîrvânî/ Mevlâ Şeyh Muhammed Refî' Şîrvânî/ Mevlâ Hüseyin el-Halhâli/ Mevlâ Mirzâcân Şîrâzî/ Mevlâ Hüseyin el-Halhâli/ Mevlâ Mirzâcân Şîrâzî.⁶⁷

6) Şeyh Abdullah el-Mağribî'nin oğlu Şeyh Muhammed b. Abdullah et-Tâhir el-Mağribî: Bu âlimden de kütüb-i sitte başta olmak üzere hadis kitaplarını tedris etmiştir.

Şeyh Muhammed Tâhir'in hoca silsilesini şöyle verir: Şeyh Muhammed Tâhir/ Şeyh Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Mağribî/ Şeyh Fessâr/ Şeyh Harun et-Tunûsî/ Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ali es-Süfyânî el-Âsimî el-Kusrî el-Kudsî/ Şeyhulislâm Kalkaşandî/ İbn Hacer el-Askalani / Ebû İshak İbrahim b. Ahmed et-Tenuhi/ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Tâlib/ Ebû Abdillâh Hüseyin b. Ebubekir ez-Zübeydî/ Ebu'l-Vakt b. İsa es-Sûfî/ Ebu'l-Hakk b. Abdurrahman Zü'l-Buşencî/ Ebû Muhammed Abdullah b. Ahmed el-Hamevî/ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yusuf el-Firebrî/ Ebû Abdillâh b. Muhammed b. İsmail el-Buhârî.⁶⁸

III. FEYZULLAH EFENDİNİN HAYATI: DOĞUMUNDAN HAZİN SONA KADAR

1. Feyzullah Efendi Sülalesinin Karabağ'dan Erzurum'a Hicreti

Feyzullah Efendi'nin Karabağ bölgesinde yaşayan ve Halvetî sûfi geleneğinin şeyhliğini devam ettiren sülalesinden büyük-büyük dedeleri Şeyh Cüneyd Efendi ve oğlu Ahmed Efendi, çıkan karışıklıklar sırasında vefat etmişlerdir. Feyzullah Efendi, bu şahısların eserlerinden ve kitaplarından kendisine bir şey intikal etmediğini, sadece ecdadına verilen beratların suretlerinde bu zatların meşâyih-i kirâm neslinden olduklarının kayıtlı olduğunu gördüğünü beyân etmiştir.⁶⁹

Şeyh Ahmed'in oğlu Karaşeyh namlı Pir Mehmed, Karabağ'da h. 956 yılında vefat etmiş, onun peşine iki oğlundan önce Veliyyüddin Mehmed, sonra da Habîb Mehmed, babalarının makamına geçmiştir. Habîb Mehmed Efendi, 1025 yılında vefat edince ailenin büyük oğlu Şeyh Mustafa yerine geçmiştir. Şeyh Habîb'in diğer oğlu, yani Feyzullah Efendinin babası Şeyh Mehmed Efendi'nin bu sıralarda yedi yaşlarında bir çocuk olduğu nakledilir.⁷⁰

Şeyh Mustafa, postnişin olduğu sırada Osmanlı idaresi altında emniyet ve bolluk içerisinde yaşayan Azerbeycan ve Karabağ ahalisi Râfizilerin (Safevîlerin) saldırısına uğrar. Râfiziler memleketi ele geçirir, bir çok kimseyi öldürür, mallarını yağma ederler; bilhassa ulemâ ve meşâyih'e şiddetli eziyetlerde bulunurlar. Bu sırada Feyzullah

67 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 2^b.

68 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 5^a-6^a.

69 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 1^b-2^b.

70 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 2^b-6^a.

Efendi'nin sülalesinden mukavemet gösteren bir çok kişi katledilir. Şeyh Mustafa, bu eziyetlere bir müddet sabrettikten sonra akraba ve müritleriyle birlikte Karabağ'dan çıkıp Erzurum'a yerleşir. Bir müddet sonra kardeşi Şeyh Mehmed ile birlikte, İstanbula gelerek IV. Murad'ın huzuruna çıkarlar ve tazimle muamele görürler. Kendilerine ve etbalarına yetecek düzeyde vazife verilir ve ziraat yapmaları için Erzincan'da büyük bir çiftlik tahsis edilir. Bu tarihten sonra Şeyh Mustafa Erzurum'da ikamet edip bazen Erzincan'a gider. Şeyh Mustafa, 1078/1667 Recebinin evvelinde Erzurum'da vefat etmiş, şehrin haricinde batıda bir yere defnedilmiştir.⁷¹

Şeyh Mustafa'nın yerine Feyzullah Efendi'nin babası Şeyh Mehmed Efendi geçmiştir. Şeyh Mehmed Efendi'ye Erzurum müftülüğü verilmiş; 20 yıl bu görevde kalmıştır. Mehmed Efendi, Erzurum'da birkaç cami ve Fırat Nehri üzerinde büyük bir köprü inşa ettirmiştir. Hüsn-i hatta ve şiir inşasında maharet sahibi birisiymiş; mushaf-ı şerif ve bir çok eser istinsah etmiştir. Babası Şeyh Mehmed, 1104/1693 yılının Recebin dördünde Çarşamba günü Erzurum'da vefat etmiş, kardeşi Şeyh Mustafa'nın yanına defnedilmiştir.⁷²

2. Feyzullah Efendi'nin Hayatı: Erzurum'da İlk Tahsil Yılları

Feyzullah Efendi, Girit Fatihî I. İbrahim'in (1648) saltanatı zamanında 1048/1639 yılının Şevval ayında Erzurum'da dünyaya gelir.⁷³ İlk tahsilini **babası Şeyh Mehmed Efendi**'den alır. O sırada silsilenin şeyhi, amca Şeyh Mustafa olmasına karşın, ne zahir ilimler, ne de batın ilimlerle (tekkeye intisabıyla ilgili) her iki risalesinde de onunla bir ilişki kurmadığı dikkat çekmektedir. Halvetiye tarikatına bağlılığını babasından alır. Sonra akrabalarından **Seyyid Abdülmü'min**'den ders alır. Her ikisinden de Arapça ve Farsça manzum ve mensur bir çok dil kitabı, şiir, fıkıh ve usul-i fıkıh eserlerini okur.⁷⁴ Hat dersini ise **Ömer Efendi**'den alır. Sonra **dayısı İsmail b. Murtezâ**'dan nahiv, sarf, me'ânî, beyân, bedî ilimlerini; daha sonra da onun ifadesiyle yöresinin örfünde "madde" diye isimlendirilen fenlerden bir kısmını okur. Onun ifadesine göre, bundan sonra kendisinde ilimler denizinin herbirine dalma melekesi hasıl olur.⁷⁵

1648 yılında Osmanlı padişahlığına IV. Mehmed geçmiştir. Bu dönem Feyzullah Efendi'nin gençlik yıllarıdır. 1659'lu yıllarda tahsil için Hoşap'tan, Van'a, oradan Tebriz, Gence ve Karabağ'a (Azerbeycan) gitmiş ve Mollâ Nureddin Efendi'nin yanında on yıla

71 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 6^a-7^b.

72 Feyzullah Efendi, *Şecere*, vr. 7^b-9^a.

73 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 1^a; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyiğ*, s. 74; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/493; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/593; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/9.

74 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 1^a-^b; Murâdi, Seyyid Muhammed Halil, *Silki'd-Dürer fi Âyânî'l-Karnî's-Sâni Aşer*, Bağdad, 1301, IV/6; Şeyhî, Mehmed Efendi, *Şakayiku'n-Nu'maniyye Zeyilleri ve Vekâyiu'l-Fudelâ*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989, s. 247; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, II/533; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 397.

75 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 1^b.

yakın kalmış olan Şeyh Vâni Mehmed Efendi⁷⁶, tahsilini tamamlamak için Erzurum'a gelir. Burada vaizlik yapmaya başlar. İlim meclislerine katılır. Bu sıralarda (1069/1659) Erzurum beylerbeyi/ valisi, Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşadır. Vâni Efendi onun takdirini kazanır. Feyzullah Efendi'nin amcası Şeyh Mustafa Efendi, Vâni Efendi'yi bilgisi ve gidişatının güzelliğinden beğenir ve kızı ile evlendirir.⁷⁷

Feyzullah Efendi, Erzurum'da kaldığı süre içerisinde Vâni Efendi'nin derslerine devam eder. Kendi ifadesine göre, ondan hâşiyesiyle birlikte *Şerhu Tezhîbi'l-Mantık*'i, Kazmir'in hikmet konusundaki *Şerhu Hidâye'sini*; Hendeden *Eşkâlü't-Teşîs'i*, Şeyh Bahauddin'in *Hulâsatu'l-Hisâb*'ını; Heyet alanında Kadızâde er-Rûmî'nin *Şerhu'l-Mulahhas*'ını Mevlâ Berecendi'nin hâşiyesiyle birlikte, *Şerhu Hikmeti'l-Ayn*'i malum hâşiyeleriyle birlikte; *Şerhu't-Tecrid*'i Mevlâ Celâlüddin ed-Devvânî'nin kadim hâşiyesiyle ve Mirzâcân'ın onun üzerine yazdığı hâşiyesiyle birlikte okur. Kâdi Beyzâvî tefsirini birçok hâşiyesiyle birlikte müteala eder. Hakeza Tefsîru'l-Keşşaf'ı birçok hâşiyesiyle birlikte okur. Bir nebze hadis-i şerif, astronomi ve bununla ilgili olan şeyleri okur.⁷⁸ Feyzullah Efendi, Abdullah Mağribî'nin oğlu Muhammed Tâhir el-Mağribî'den hadis dersleri alır; kütüb-i sitte ve sair hadis kitaplarının rivayeti için ondan icazet alır.⁷⁹

3. Feyzullah Efendi'nin Hayatı: İstanbula Geliş ve Vâni Efendi Himayesi

Takdirini kazandığı Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa, sadrazamlığa yükselip (1072/1661) payitahta yerleşince, Vâni Efendi'yi İstanbul'a davet eder. Onu 1072/1661 yılının Rebiü'l-evvelinde IV. Mehmed ile tanıştırır. Padişah, kendisini çok beğenir. Sürekli yanından ayırmaz; izzet ikramlarda bulunur. Ona günlük bin osmanî dirhemi tayin eder; bir kısmını alır, diğer kısmını geri çevirir. İstanbul'a yerleşir ve insanları irşad ettiği gibi Sultan da Cuma vaazlarına katılır.⁸⁰ 1074/1663 yılında Vâni Efendi, kızıyla evlendirmek için Feyzullah'ı İstanbul'a çağırır. O da 1074/1663 yılının Şevvali 27. Cumartesi günü Erzurum'dan çıkar. Zilkadenin 9'unda Osmanlı topraklarında Sultan (şehzâde) Mustafa'nın doğumu ilan edilir. Sultan, bu sırada Edirne'dedir. Vâni Efendi de yanındadır. Zilhicce ayının 9'unda üstadıyla Edirne'de buluşur, elini öpme şerefine

76 Vâni Mehmed Efendi hakkında geniş bilgi için bkz. Parmaksızoğlu, İsmet, "Mehmed Efendi, Vanizâde", *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1976, XXIII/407; Pazarbaşı, Erdoğan, "Vâni Mehmed Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 1991, IV/361-370; Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi", *DİA*, XXVIII/458-59; Pazarbaşı, Erdoğan, *Vâni Mehmed Efendi ve Araisü'l-Kur'an*, Van, 1997.

77 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 7^b-8^a; Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi", *DİA*, XXVIII/458.

78 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 1^b-2^a.

79 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 2^a.

80 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 8^a; Murâdi, *Silkü'd-Dürer*, IV/6; Na'ima, *Tarih*, VI/1859; Şemdanîzâde, Fındıklılı Süleyman, *Şemdanîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Müri't-Tevarih Adlı Eserinin Tahlil ve Tenkid Metni*, haz. Mustafa Öksüz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, (yüksek lisans), İstanbul, 2009, s. 232; Defterdâr, *Zübde-i Vakayât*, s. 210-1; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1657 vd.; VII/1907; Zilfi, Madeline C., *Dindarlık Siyaseti - Osmanlı Ulemâsı (Klasik Dönem Sonrası)*, çev. Mehmet F. Özçınar, Ankara, 2008, s. 150 vd.; Altınay, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, s. 137 vd.; Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi", *DİA*, XXVIII/458; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *DİA*, XII/527; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/17.

nail olur. Aynı ay içinde, Feyzullah'ın kızı Ayşe ile evlendirir.⁸¹ Feyzullah Efendi'nin ifadesine göre, onu kendisine akraba yapmış, aileden saymış, ailesinin sahip olduklarını kendine bahşetmiş, onu çok sevmiş ve meclislerinde övgüler yağdırmış, sultanın ve vezirin meclislerinde onu göklere çıkarmaktan geri durmamış, büyüklerin meclislerinde ulemâyla mübahese yapmasını emretmiştir. Bazen onun yerine derslerine girer, talebelerine ders verir. Sonra bu dersleri terkeder, hocasından ilim almaya devam eder. Bir taraftan da kendi talebelerine ders verir.⁸² Vâni Efendi'nin damadı olduktan sonra yıldızı parlamış, sultanın yanına rahatça girip çıkma imkanı bulduğu gibi, sultanın teveccühüne de nail olacaktır.⁸³ 1076/1665 yılında Vâni Efendi Yeni Cami kürsü vazifeliğine ve hâce-i sultanîlik (sultan hocalığı) görevine getirilirken, Şehzâde Mustafa'nın (II. Mustafa) hocalığını da deruhte eder.⁸⁴

Feyzullah Efendi'nin Edirne'ye gelişinden üç yıl sonra (1077/1666), Ömer el-Minkârî'nin oğlu (Minkârîzâde) Yahyâ Efendi kendisine haber göndererek mutad yollarla ulemâ-i rüsûma katılması için onu teşvik eder. Ehliyetine ve liyakatine inandığı için bu yolları kısa zamanda katedeceğini ona vadeder. Bunda çok ısrarcı olunca, Feyzullah Efendi razı olur. 40'lı medreseyle birlikte Fetva dairesine mülazemet tezkiresini ismiyle yazar. Bunun peşine de Hariç medresesi girecektir. Bütün bunlardan Vani Efendi'nin haberi yoktur. Çünkü Vani Efendi onu kadılığa götüren resmî yollardan nehyediyordu. Kendisini bilgilendirince, kada yoluna girme korkusundan dolayı mülazemete razı olmadı. Feyzullah'ın arzusu da ulemâ-i rüsûm yolunu tutmaktı; kada yoluna girmek değildi. Medreseleri tamamlayıp sonra ya birisinden emekli olmak veya bir geçim yolu aramaktı. Vâni Efendi, onu onaylamaz ve mülazemet kağıdını geri çevirmesini emreder. O da emre uyar, onun rızasını tercih eder. Mülazemet kağıdını reddeder. Gereken beyânatı Müfti Yahyâ Efendi'ye yapınca, o da bu yoldan döndüğü için üzülür.⁸⁵

Bu olaydan sonra Hacca gitme arzusu hisseder. 1078/1667 yılında Edirne'den çıkarak hac yoluna düşer. Dımeşkê gelir. Şam kafilesiyle Medine'ye varır; Mescid-i nebeviyi ziyaret eder; sonra Mekke'ye gelir. Hac menâsikini ifa eder; görülmesi gereken yer ve mekanları ziyaret eder. Haremde ve geçtiği beldelerde birçok âlimle bir araya gelir, sohbetlerine katılır, ilim ve marifetlerinden faydalanır. Dönüşü tamamlar.⁸⁶ İstanbul'a geldiğinde 1079/1668 yılının Rebiü'l-evvelinin Salı günü sultan, Rumeli şehirlerinden Yenişehir'e sefere çıkmak üzeredir. Bu sırada vezir-i azam Köprülü Ahmed

81 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 8^a-8^b; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Nâima, *Tarih*, VI/1859; Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme*, s. 335; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, III/533; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 397; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislamları*, s. 98; Köprülü, "Feyzullah Efendi", *İA*, IV/593; "Feyzullah Efendi", *DİA*, XII/527.

82 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 8^b-9^a.

83 Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1907; Altınay, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, s. 142.

84 Şemdânîzâde, *Mürî't-Tevarih*, s. 210; Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi", *DİA*, XXVIII/458.

85 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 9^a-9^b; Murâdî, *Silkü'd-Dürrer*, IV/6; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/593.

86 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 9^b-10^b; Murâdî, *Silkü'd-Dürrer*, IV/6; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 397.

Paşa, Girit Adasındaki Kandiye kalesini muhasara altına almıştır. Vâni Efendi de sultan alayıyla birlikte. Onlara katılır; Yenişehir'e gelirler. Burada ders ve araştırma ile meşgul olur.⁸⁷ Yenişehir'de bulunduğu sıralarda eşi Ayşe vefat eder. Yıl 1080/1669 yıllarının başlarıdır. Ayşe Hatundan Ubeydullah ve Mehmed adında iki çocuğu vardır. Bu ikisi de, annelerinin vefatından önce hac yolculuğunda iken vefat ederler. Vâni Efendi, kızının ölümü üzerine diğer kızı Meryem ile Feyzullah'ı evlendirir. Sultanla seferde iken Selanik şehrine bu hatunla girer.⁸⁸ Sonra sultan ona her gün huzurunda hâşiyeleriyle birlikte Beyzâvî tefsiri dersi vermesini emreder. Ulemâdan bir çok adam seçer, aralarında o da olurdu. Bu ders, günlerce, aylarca sürerdi.⁸⁹

Sonra Sultan, 1080/1669 yılının Cemaziye'l-ulasının 7. Perşembe günü Girit adasına geçiyormuş gibi göstererek Eğriboz adasına vezirin yardımıyla sefere karar verdi. Sultan Yenişehir'den çıktı. Feyzullah Efendi'ye ve dersteki ulemâya alayla birlikte yürümelerini emretti. Feyzullah Efendi, derslere sürekli devam ediyor, yüce emri yerine getiriyordu. Bu sıralarda sultan Kostantiniyye medreselerinden bir medreseyi Feyzullah için emredince, oradakiler Vâni Efendi'nin ulemâ-i rüsmun yoluna girmesine razı olmadığını söylediler. Bunun üzerine sultan, Kontantiniyyede oturan yahudilerin cizyelerinden 120 osmanîyi onun için tahsis etti. Bundan önce maaşı, 70 osmanîydi. Sultanın emriyle maaş, 190 osmanî oldu. Kuşkusuz bu meblağ, sefer esnasındaki verilen ikramlar ve italar haricindeydi. Vezir, Kandiye kalesini fethetmiş, Eğriboz yakınlarında bir kasaba olan Livadya kalesinin anahtarlarıyla gelmişti. Coşkuyla karşılandı. Sultan Eğriboz adasına girdi. Feyzullah da onunla birlikte gitti. Selanik'te ikamet edinceye kadar sultanın hizmetinde kaldı. Kış orada geçirdiler.⁹⁰

4. Feyzullah Efendi'nin Şehzâde Hocalığı ve Medrese Derecelerinde Yükselişi

Vâni Efendi'ye hünkâr vaizi payesi verildiğinde, şehzâdenin hocası vefat eder, Şehzâde Mustafa'nın (II. Mustafa) hocalığına damadı Feyzullah getirilir. Yıl, 22 Şaban 1080/1669'dur.⁹¹ Feyzullah Efendi, şehzâdenin eğitimine özel ihtimam gösterir, öğrenimi, yazısı ve terbiyesi için büyük emek sarfeder. Sultan da buna bir çok inamda bulunur. Yeni rütbelere tayin eder. İlim meclislerinde kıymetini yükseltir. Aynı yıl içerisinde padişah fermanıyla mülazemet tezkeresi yazılır. Altı ay sonra yani 1081/1670 Muharreminde Hariç rütbesiyle Haydarpaşa Medresesine müderris olarak atanır. Altı

87 Murâdî, *Silkü'd-Dürrer*, IV/6; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Altınay, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, s. 397; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/593.

88 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 10^b-11^a.

89 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 11^a-11^b.

90 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 11^b-12^a.

91 Na'ima, *Tarih*, VI/1859; Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme*, s. 33; Şeyhî, *Vekâyü'l-Fudela*, (1989), s. 248; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Silahdâr Mehmed Ağa, *Nusret-nâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1962, I/1, s. 29; *İlmîyye Sâlnâmesi*, s. 397; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/593; Altınay, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 98; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/17; Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 360; Zilfi, *Dindarlık Siyaseti*, s. 226-7; Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi", *DİA*, XXVIII/458.

ay sonra yani 1081/1670 Şabanında Musila-i sahn rütbesiyle Üsküdar Mihrimah Sultan medresesine atanır. Sonra Sahn-ı Seman (Fatih Sultan Mehmed) medresesine aynı yılın Zilhiccesinde atanır. Bu sekiz medreseden Hâşiyeci Hasan Çelebi'nin bulunduğu medreseyi seçer.⁹²

Sultan, 1082/1671 yılında Filipe şehri yakınlarındaki Despot (yaylasında) olmayı arzular. Feyzullah Efendi de onunla gider. Üç ay müddetle orada kalırlar. Her gece Sultanın ve şeyhin (Vâni Efendi) huzurunda tefsir okur. Şehzâdeye ders vermeye devam eder. Bir müddet sonra hizmetinde olduğu halde Sultan Edirne'ye döner. Savaş hazırlıkları yapılır.⁹³

Sultan, 1083/1672 yılında büyük bir orduyla sefere çıkar. Feyzullah Efendi de yanındadır. Kamenice (Ukraynada) kalesini muhasara altına alır. Yedi günde fetheder. Bir çok ganimet elde ederler ve sonra Edirneye dönerler. Bu sefer sırasında Karinabad'da konakladıklarında, bu senenin (1083) Şaban ayının yarısında bir gece Vâni Efendinin kızıdan (Meryem) bir oğlu olur. Doğumu fethe tesadüf edince, ismini Fethullah koyar. 1083/1672 Muharreminde Musila-i Süleymaniye olan Ayasofya medresesine tayin edilir.⁹⁴

İkinci senede Sultanın gazveye çıkması gerekti. Sultanın kendisi ve haremi Hacıoğlu Bazarı Kasabasındaydı. Burada oğlu Sultan Ahmed dünyaya geldi. Doğumu, 1084/1673 Ramazan ayının 22. Pazar gecesinde gerçekleşti. Bu senenin bahar başlarında Sultan askerleriyle sefere çıktı. Bir çok kaleyi ve beldeyi fethetti. Hanımlarını ve çocuklarını esir alınca düşman sulh istedi. Anlaşma yaptı, zaferle döndü ve Edirne'de ikamet etti. Bu esnada gidiş ve dönüşte Feyzullah Efendi, talim hizmetine devam etti. Şeyh gece meclislerinde ders veriyordu. Feyzullah Efendi de bu ilim meyvelerinden faydalanıyordu.⁹⁵

Feyzullah Efendi'nin ifadesine göre, Hariç medresesinden Süleymaniye medresesine geçişi, üç yıl ve birkaç ay içerisinde gerçekleşmiştir. Sonra kendisine çok çeşitli görevler sunulur. Onlardan birini seçme ile Süleymaniye'ye naib olma konusunda serbest bırakılır. Medresede kalmayı tercih eder; dersle uğraşmayı, öğrenci yetiştirmeyi ve araştırmayı seçer. Sultan da ona İstanbul'da kada rütbesiyle Süleymaniye Daru'l-Hadis'ini 1084/1673 Recebinde verir. Bütün bu inam ve taltifler, 1084/1673 yılına kadar sürer.⁹⁶

1086/1075 yılının Rebiu'l-Aher ayında Sultan Edirne'de iki oğlu şehzâde Mustafa (II. Mustafa) ve şehzâde Ahmed (III. Ahmed) için düğün yemeği verdi. Bir çok hediye

92 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 12^{a-b}; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; *İlmiyye Sâhnâmesi*, s. 397; Zilfi, *Dindarlık Siyaseti*, s. 227, 237; Tayşî, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/17.

93 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 13^{a-b}.

94 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 14^b-15^a.

95 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 14^{a-b}; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74.

96 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 12^b-13^a.

ve zinet dağıtıldı. Kuşkusuz Feyzullah Efendi'nin de payına büyük bir hisse düştü. Sultan, kendisine çok istediği ve ısrarcı olduğu rütbe ve mensıplardan seçmesini istedi. O da Müftü (şeyhulislâm Çatalcalı) Ali Efendi kurumunda kalmak istiyordu. 1086/1675 yılının Cemaziyelulasında Anadolu kazaskerliği rütbesiyle Sultan Ahmed Medreselerini ona verdi. O da buna razı oldu. 1088/1677 yılının Muharreminde Vâni Efendi'nin kızı olan zevcesi Meryem vefat etti. İstanbul Fatih Sultan Camisinin yanındaki F. Sultan Mehmed Han'ın validesinin Daru'l-Hadisine defnetti.⁹⁷

5. Feyzullah Efendi'nin Sultanla Birlikte Savaşlara Katılması ve Aldığı Payeler

Sonra Sultan, 1089/1678 yılında tekrar sefere çıkar. Çehrin (bugün Çigir) kalesini yönelir. Veziriazam (Kara) Mustafa Paşa burayı fetheder. Sultan sevinçle Edirne'ye döner. Feyzullah ve Vâni Efendi de hizmet ederek sultan alayıyla döner. Bu senenin (1089) Şevval ayının 25. Çarşamba gecesinde kızı Amine Edirne'de dünyaya gelir.⁹⁸ Sultan, 1089/1678 yılının Receb ayında oğlu (şehzâde Ahmed) temyiz ve rüşd çağına ulaşınca Feyzullah'ı onun için de muallim yapar. Her iki çocuğunun yetişmesi için olanca gücünü sarfeder. Bunun üzerine Sultan, Rumeli kazaskerliği rütbesini, bu rütbeye uygun düşen makamları kendisine verir.⁹⁹ Bu senenin (1089) Recebin 9. Çarşamba günü oğlu Mustafa; aynı senenin Zilhiccenin 5. Pazar günü oğlu Ahmed dünyaya gelir.¹⁰⁰

1092/1681 yılının Muharrem başlarında oğlu Mehmed dünyaya geldi ve 5 yaşında iken vefat etti. Bu senenin Şevval ayının 5'i Cumartesi gününde kızı Ayşe İstanbul'da dünyaya geldi.¹⁰¹

1094/1683 yılında Sultan, Nemçe (Avusturya) Ülkesine yöneldi. Kendisi Belgrad'da kaldı; veziriazam Mustafa Paşa'yı bu ülkeye gönderdi. Birçok yeri fethettiler. Beç (Viyana) kalesini muhasara altına aldı. İki ay muhasara sürdü. Nemçe kralı hisardan daha önce kaçmış ve Hristiyan meliklerine sığınmıştı. Büyük bir kalabalık toplayarak muhasaracılar üzerine saldırdı. Müslümanlar yenildiler, memleketlerine döndüler. Sultan da Edirne'ye döndü. Feyzullah da talim hizmetiyle birlikte Sultan alayıyla geri döner.¹⁰² 1094/1683 II. Viyana kuşatmasının başarısızlıkla sonuçlanmasında Vâni

97 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 14^b-15^b; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 98.

98 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 15^b, 36^a.

99 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 15^b-16^a; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 109; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Ayvansarayî, Hüseyin Efend (vd.), *Hadikatü'l-Cevâmî*, haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, 2001, s. 575; Abdi Paşa, *Vekâyi-nâme*, s. 473; İlmiyye Sâhnâmesi, s. 397; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 98; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1761; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/593.

100 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 16^a.

101 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 16^b, 36^a.

102 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 16^b-17^a.

Efendi'nin etkisi olduğu için Bursa/Kestel'e sürüldü.¹⁰³ Vâni Efendi, padişahın huzurunda 10 yıla yakın ders verdi. Bazen dersi onun yerine Feyzullah Efendi verirdi. Bu şekil üzere Beyzâvî tefsîrini Nur suresinden Kur'an'ın sonuna bitirdiler. Bu okumalar, bir grup âlimle birlikte yapılırdı. Bu padişah döneminde Feyzullah Efendi, çok saygı ve ikram gördü.¹⁰⁴

1095/1684 yılında oğlu İbrahim Enverî,¹⁰⁵ 1097/1686 senesinin Rebiulahir ayının 19. gecesinde oğlu Ömer;¹⁰⁶ 1097/1686 yılının Şevvalın 15. Çarşamba günü oğlu Osman dünyaya gelir.¹⁰⁷

1097/1686 Şaban ayında başından bir olay geçer. Bu, padişaha ait bir bahçede Feyzullah Efendi'nin kısırağının otlaması olayıdır. Bunun sebebi, bahçıvanın ondan (Feyzullah) habersiz olarak uşağından ot bedelini alıp her zamanki adet üzere kısırağı oraya bağlamasıydı. Aslında bahçeler, otlaklarıyla birlikte padişahın hazinesine her yıl ödenecek belirli bir para karşılığında bahçıvana verilirdi. Bahçıvan ise, yerin köşke yakınlığı sebebiyle padişah tarafından oraya yaklaşılmaması emrolunduğu halde, kısırağı oraya bağlamıştı. Padişah kısırağı sorup araştırınca, kötü kişilerden biri fırsatı kaçırmayarak onu kendisine ihbar ettiği gibi meseleyi de padişaha karşı haddi aşmasına atfetti. Öyle ki padişah ona öfkelenildi ve kaderin seyri gereği ona karşı olan tutumu değişerek iki saygı değer oğlunun muallimliğinden uzaklaşmasını emretti. Böylece Feyzullah Efendi, 1097/1686 Cemaziyelahir'de şehzâde hocalığından azledilir, yerine İmam-i sultanî İbrahim Efendi muallim tayin edilir, Sultan Ahmed medresesi de ona verilir. 5 gün sonra kabahatsiz olduğu anlaşılmış, padişah pişmanlık duymuş, aynı senenin Şabanında (1097/1686) Sallabaş Ahmed Efendi yerine Eyüp Kazası arpalığını vermiş (Şeyhi, II/218) ve onun gönlünü almıştır. Feyzullah Efendi, bu arpalık konusunda hak-hukuka uygun davranır; kendini fıkıh eserlerini incelemeye verir ve *Dürer* üzerine bir hâşiye yazmaya başlar. İstanbul'da, aşağıdaki anlatılacak fitne vuku bulunca, çalışmaları yarım kaldı.¹⁰⁸

6. II. Süleyman'ın Tahta Geçişi, Feyzullah Efendi'nin İlk Şeyhulislâmlığı ve Erzurum'a Sürgünü

1098/1687 Safer ayının 16. Çarşamba gecesi oğlu Ali dünyaya gelir.¹⁰⁹ 1099/1688 yılı Rebiulahirde sultan, Esadzâde Seyyid Mehmed Efendi'nin vefatı üzerine Feyzullah

103 Pazarbaşı, "Vâni Mehmed Efendi", *DİA*, XXVIII/458. Vâni Efendi, bu olaya çok üzülür ve 1096/1685 yılında Bursâda vefat eder.

104 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 20^a.

105 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 17^{a-b}.

106 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 17^b.

107 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 17^b.

108 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 18^{a-b}; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/482.

109 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 18^b-19^a.

Efendi'yi Osmanlı ülkelerinin nakibü'l-eşraflığına tayin eder.¹¹⁰ Bu tayin için farklı tarihler verilmektedir. Köprülü, 1097/1686 tarihini verirken, bazıları da 1098/1687 tarihini vermektedirler.¹¹¹ Feyzullah Efendi'nin yukarıda verdiği tarih, daha uygun görünmektedir. Çünkü bu sıralarda Süleyman Paşa onun veziriazamıdır. Padişah bu veziriazamı, kafirlere karşı müdafaa yapsın, kötülerle savaş yapsın diye tayin etmişti. Sınır boylarında gezdi, fakat bir yardımı olmadı. Askerleri dağıldılar, sonra da İstanbul'a gelip isyan ettiler. Padişah, Süleyman Paşa'yı idam ettirip Siyavuş Paşa'yı sadarete getirdi.¹¹² Siyavuş Paşa da, işlerin düzelmesi için Köprülü Fâzıl Mustafa Paşayı kaymakamlığa getirdi. İşler bir türlü düzelmez. Asiler, 1099/1688 Muharreminin 2. günü Sultan Mehmed'i tahtan indirip yerine kardeşi Sultan İbrahim'in oğlu Sultan Süleymanı (II. Süleyman) geçirdiler. Sultan Mehmed ile iki oğlu Sultan Mustafa ve Sultan Ahmed'i yüksekçe bir mekana hapsedtiler. Feyzullah Efendi, tarifsiz bir şekilde buna üzülür.¹¹³

II. Süleyman'ın tahta çıkmasından sonra da askerinin isyanı devam eder. Siyavuş Paşa ve ikinci vezir Köprülü Fâzıl Mustafa Paşa isyanı durdurmaya çabalarlar. Yeniçeri ağasını değiştirerek zorbaları temizlemeye çalışırlar. Feyzullah Efendi, isyanı ortadan kaldırmak için kafasında kurduğu bir hileyi Mustafa Paşa'ya anlattığını, onun da beğendiğini; Yeniçeri ağası (Harputlu) Ali Ağa'nın yan çizmesi neticesinde planın fayda vermediğini anlatır. Asiler, özellikle Mustafa Paşa'nın kellesini istemelerine rağmen sultan kabul etmez; sonunda sürülmesine razı olur.¹¹⁴ Ancak asiler, bunu kabul etmezler; Fâzıl Mustafa Paşa'nın katline Şeyhülislam Debbağzâde'den fetva isterler. İsteklerine razı olmayınca Siyavuş Paşa'ya baskı yaparak onu azlettirdiler. Feyzullah Efendi'ye göre, isyancıların iyi bir adamın şeyhülislam olması gerektiğini düşündüklerini; İstanbul halkına sorduklarını ve ibrelerin kendisini işaret ettiğini ifade etmektedir. Asiler, sadrazama Feyzullah Efendi'yi dayattılar. Feyzullah Efendi de Mustafa Paşa'ya fikir danışır; o da kabul etmesi gerektiğini ifade eder. Feyzullah Efendi'yi zorla tayin ettirirler. Şöyle ki, Sultan II. Süleyman, onu yanına çağırır, 1099/1688 Rebiulahir'inde¹¹⁵ Debbağzâde Mehmed Efendi'nin yerine şeyhülislamlığa atar ve imalı-açık bir kısım tavsiyelerde bulunur.¹¹⁶

110 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 19^{a-b}; Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 28; Şemdanizâde, *Mür'it-Tevârih*, s. 238; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/593; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 98.

111 Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/593; Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 28; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533.

112 Şemdanizâde, *Mür'it-Tevârih*, s. 236; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1814-5.

113 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 19^{a-b}; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, I-II/287-8; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1816; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/491 vd; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/165-6.

114 Silahdâr, *Tarih*, s. 100; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, IV/1818-9.

115 Farklı tarihler de verilmektedir. Krş. Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/21; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 28; Şemdanizâde, *Mür'it-Tevârih*, s. 241; Defterdâr, *Zübde-i Vakayât*, s. 274; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1819; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislamı*, s. 98; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/481-2.

116 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 20^a vd; İszâde Abdullah, *Tarih-i İszâde*, haz. Ziya Yilmazer, İstanbul, 1996.

Şeyhulislâm olunca, isyancılar Feyzullah Efendi'nin yanına gelirler, "mal ve namusa tecavüz etmemek, adetlerine ve arzularına göre devlet işleri üzerinde konuşmadan uzak durmak, gaza ve cihada hazırlanmak, halkın mallarıyla değil kendi işleriyle meşgul olmak" şartları üzerinde onlardan söz alır. Bütün şartları kabul ederler. Böylece ortam sakinleşir. Feyzullah Efendi de onlar için bir hile düşünmeye başlar. Bu sıralarda Yeniçeri Ağası Ali Ağa, ocakta isyana elebaşlık eden Çavuşbaşını (Canikli Fetvacı Hüseyin Ağa) öldürtür. Yine ortalık karışır, asiler ayaklanırlar ve Ali Ağa'yı öldürürler. Bu durumu Feyzullah Efendi veziriazamla konuşurlarken onun evine de saldırırlar.¹¹⁷ Orada küçük çaplı bir çatışma gerçekleşir. Onları evin dışına çıkarmayı başarırlar. Dışarıdan mavzerlerle ateş edip yangın çıkarmaya çalışırlar. Veziriazam şaşkınlığa gömülünce Feyzullah Efendi, Bostancı-başı (Musa Ağa), Büyük Emir-i Ahur (Serbölük Ömer Ağa) ve tersane Kethüdası ve sair kişilere vezirin ağzından yazı yazmış, elinizdeki birliklerle bu kötü kişileri dağıtmak ve maksatlarına engel olmak hususunda şöyle şöyle yapmalarını, âlimler ve şeyhlere padişahın sarayında toplanmak üzere haber göndermelerini, Resulullah'ın sancağı şerifini çıkarmalarını; muhasara ve tazyik altında olduklarını, yardımlarına koşmalarını İstanbul kadısına yazar. Yardım gecikir, savaş ve anlaşmazlık devam eder, ortalık ateşe verilir, bu durumda anlaşma yapılmaya karar verilir. Bu esnada padişahın bir hatt-ı hümayun gelir, veziriazam Siyavuş Paşa'nın sadarat mührününün Şeyhulislâm efendiye teslim etmesi, onun da ertesi gün padişahın meclisine getirip kendisine vermesi emredilir. Feyzullah Efendi, sadaret mührünü veziriazamdan alır, zihninde veziriazamlığa Köprülüzâde Mustafa Paşa'nın layık olduğunu, bunun yapılması için padişahla görüşmesi gerektiğini düşünerek evine gitmek üzere çıkar. Dışarıyı asilerle doludur. Onlar, geceyi evde geçirecek, ertesi gün sadaret mührüyle padişaha gidecek şeklinde söz vermişlerdi. Ancak sözlerinde durmazlar, hadlerini aşarak bu gece bizde misafir olacaksınız derler, "eski odalar" denilen ikametgahlarına götürürler. Bir saat kadar otururlar. Burada Rumeli kazaskeri (Ebu Saidzâde) Feyzullah Efendi de bulunuyordu. Feyzullah Efendi, onlara sözlerinde durmadıklarından, şartlara aykırı olarak hareket ettiklerinden bahseder. Karşı taraf hiç yumuşamaz ve müsamaha göstermez. Onları buradan alıp "Ağa kapısı" dedikleri yeniçeri zabitanın ikametgahına götürüp Anadolu'da kadılık yapan Abdurrahim-zâde Mehmed Efendi ile İstanbul'da kadılık yapan Antakyalı Mustafa Efendi'yi onlara katarlar. Onları bir odaya kapatırlar, kapıya bekçi koyarlar. Çünkü halk ayaklanmış, asileri bastırmak üzere padişahın sarayı önünde toplanmışlardı. Feyzullah Efendi, ellerinden bir mazeretle kurtulmuş, padişahın sarayına varmıştır. Siyavuş Paşa'yı bu arada asiler katlederler. Rahat nefes alınca padişah II. Süleyman, Feyzullah Efendi'ye Darussaade Ağası Mustafa Ağa'yı göndererek sadaret mührünü ister. Feyzullah Efendi

s. 208; Şemdanizâde, *Mür'it-Tevârih*, s. 241; Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 28; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Defterdâr, *Zübde-i Vakâyiât*, s. 274; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/21, Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1819; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 98; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/500-1; İpşirli, Mehmet, "Debbâğzâde Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul, 1994, IX/62; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/18.

117 Silahdâr, *Tarih*, s. 106-7 vd; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/502-3.

kendisi teslim etmek ister. Ancak mühürü alırlar. Padişah onu Beylerbeyi Tevkii (Nişancı) İsmail Paşa'ya teslim eder. Feyzullah Efendi'ye göre, İsmail Paşa, daha önce ismi geçmeyen, değersiz biriydi. Ancak zaruret icabı, o mecliste bu iki zatın alçaklara temayülleri vardı. Bundan başka her ikisinin eline söz sarfetmek fırsatı geçti, adı geçen İsmail Paşa kendisine önceleri ilgi göstermeyen şahsiyetlere ve bu meyanda Feyzullah Efendi'ye düşmanlık besliyordu. Fırsatı kaçırmaz. Onu kıskananlardan bir takım kimseler, kendisine gelişi güzel sözler ulaştırıp onun için canından değerli ve velinimeti olan Sultan Mehmed'in oğlu Sultan Mustafa'yı saltanat tahtına geçirmeyi düşündüğünü ve asilerle beraber olduğunu söylerler. Sultan, Feyzullah Efendi'yi azleder (1099/1688) ve o meclisten uzaklaştırarak Kuzguncuktaki "yalı" denilen ikametgahına yollar. Burada bir hafta kadar kaldıktan sonra onu Erzurum'a sürdüler. Feyzullah Efendi'nin bu ilk şeyhulislâmlığı onyedinci gün sürmüştür.¹¹⁸

7. Yedi Yıllık Erzurum Sürgün Hayatı: Tedris ve Eserlerini Kaleme Alması

Arpalık olarak Erzurum kadılığı verdiler. Burada babası, kardeşleri ve hemşehrileri ile diğer dost ve akrabalarına kavuşur. Ailesini, çocuklarını, bütün kitap, mal ve mülkünü Erzurum'a getirtir. Geniş bir bahçe ortasında yüksekçe bir ev inşa ettirir. Burada yedi yıl kalır. Hiçbir kusur göstermez, kendisini öğretim, yazı ve eser tetkikine verir. Derslerine müderris, talebe, şeyh ve hatipler katılırlar. Onlara "madde" denilen akli ilimler ile hâşiyeleriyle beraber bir çok kere Beyzâvi tefsîrini okutur. Beyzâvi tefsîri ile ilgili Isâm hâşiyesine Nebe suresinden Kur'an'ın sonuna kadar talikat yazar ise de, Isâm'ın Beyzâvi'ye karşı ileri sürdüğü tenkitleri cevaplandırmakla beraber onları kaydetmez. Ders verdiği sıralarda Celâleddin ed-Devvânî'nin akâid şerhi ile ilgili olarak Halhâlî'nin yazdığı hâşiyeye talikat yazar ve Karabâğî'nin hâşiyesine Halhâlî'nin tenkitlerini cevaplandırır. Hadis-i şerif için toplanmış kalabalık bir meclisin başına geçer, âlim ve talebelerden büyük bir grubun katıldığı bu meclise Buhârî'nin Sahih'ini baştan sona kadar okutur. Ramazanın 10. günü büyük camide hatim indirir. O gün halk işlerini bırakarak erkekler ve çocuklar, yaşlılar da dahil gelirler. Cami dolup taşar. Sokaklar ve evlerin damları dolar, halkın sayısı 50 bin kadar tahmin olunur. Görkemli bir tören olur. O gün muhteşem bir gündü. İlim ve fâziletin yayılması, müşkillerle karşılaşılan zorlukların halledilmesi için elinden geleni yapar. Kötü valilerle mücadele eder. Halk da bölge de rahatlar.¹¹⁹ Nitekim Beylerbeyi Halil Paşa'nın zulümlerinden ötürü cezalandırılmasına sebep olduğu gibi bu anlamda Vali Gürcü Mehmed Paşa ile anlaşmazlık yaşadığı söylenmektedir.¹²⁰ 1101/1690 yılının Cemaziyelahirinin 21.

118 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 20^a-24^a; Silahdâr, *Tarih*, s. 112-7; Silahdâr, *Nusretname* I/1, s. 29; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Şemdânîzâde, *Mirü't-Tevârih*, s. 242; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 276, 396; Şeyhî, *Vekâyü'l-Fudelâ*, (1989), s. 249; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/21; İlmiyye Sâlnâmesi, s. 398; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/502-5; IV/483; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/167-8; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1819; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/594.

119 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 24^a-25^a.

120 Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 426-7; Pamuk, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul, 2006, s. 183-4; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1862.

Cumartesi günü kızı Zübeyde ve aynı yılının Şabanın 28'i Pazar günü kızı Saliha Erzurum'da dünyaya gelirler.¹²¹

1102/1691 yılında II. Süleyman tahtan indirilir. Yerine Sultan II. Ahmed tahta geçer. Feyzullah Efendi'nin velinimetleri yine kenardaydılar. Aralarında mektuplaşmalar olmuş, bu Sultan Ahmed'in kulağına gidince, hiddetlenmiş. Ancak Feyzullah Efendi, açıkça ifade etmediği bir sebepten dolayı bu olaydan kılpayı kurtulmuş. Feyzullah Efendi'ye göre devletin temelleri yıkılmış, nizamları bozulmuş, kolu kanadı kırılmış, neredeyse ümid kesilmişti. Bunun sebebi, kafirlerin İslam devletine her taraftan saldırmasıdır. Asker aciz kalmış, malzeme ve techizat tükenmiş, hazine azalmış, ülke harap olmuş, düşman galip gelmiş, yapılanlar yetersiz kalmış, ne Edirne'deki ne İstanbul'daki sakat düşünce sahiplerinin aklı başına gelmiş, Allah hakkında şüpheye düşmeye başlamışlardır.¹²²

1102/1691 yılının Zilkadesinin 2. Pazar günü kızı Safiye;¹²³ 1102/1691 zilhicce başındaki Pazar günü oğlu Murtazâ¹²⁴ ve 1103/1092 yılının Ramazanının 17. Salı günü oğlu Pir Mehmed dünyaya gelir.¹²⁵ 1104/1693 yılının Recebin dördünde Çarşamba günü Feyzullah Efendi'nin babası Şeyh Mehmed Efendi, 80 yaşlarında iken Erzurum'da vefat eder. Biraderi Şeyh Mustafa'nın yanına defnedilir. Vefatı sırasında Feyzullah Efendi, Erzurum'da sürgündedir; yanındadır. Namazını da o kıldırır. Yine hocası Seyyid Abdülmü'min ve hat hocası Ömer Efendi vefat ederler. Her ikisinin namazlarını kıldırır.¹²⁶

8. II. Mustafa'nın Tahta Çıkması ve Feyzullah Efendi'nin İkinci Şeyhulislâmlığı

1106/1695 yılında II. Ahmed vefat edince, Sultan İbrahim oğlu Sultan Mehmed oğlu Sultan Mustafa (II.) tahta çıktı. Bu olay 1106/1695 Cemaziyelahirin 22. Pazar günü gerçekleşti. II. Mustafa, Erzurum'da yedi yıl kadar kalan Feyzullah Efendi'yi acil olarak yanına çağırır. O da, o yılın (1106/1695) Şaban ayının başında Erzurum'dan ayrılır. Nihayet aynı yılın Ramazan'ın sekizinde İstanbul'a varır. Buradan da bir hafta sonra Edirne'ye gider. Padişah'ın yanına gelince ona lutuflarda bulunarak maaş bağlar, yeniden hace-i sultanilik vazifesi verir.¹²⁷

Onun şeyhulislâm yapılacağı dedikoduları üzerine, başına bela olacağını düşündüğünden, olmaması için çeşitli manevralara giren Veziriazam Sürmeli Ali Paşa, Erzurum'dan gelmeden önce İmam Mehmet Efendi'yi şeyhulislâm tayin ettirmiş,

121 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 36^{a-b}.

122 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr.25^b-26^b.

123 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 36^b.

124 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^a.

125 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^b.

126 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^b.

127 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^b; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/19-20.

Rumeli Kazaskeri Sadık Efendi'yi azlettirip yerine Rumeli Kazaskeri Mirza Mustafa Efendi'yi tayin ettirerek bir müddet bu makama geçmesini geciktirmiştir. Kuşkusuz bu faaliyetleri, Feyzullah Efendi'nin düşmanlığını kazanmasına sebebiyet vermiştir.¹²⁸ Nihayet padişah, Sürmeli'nin entrikalarını anlayınca, Feyzullah Efendi'nin etkisiyle de 1695 yılında Sürmeli'yi azledip sürmüş, daha sonra da idam ettirmiş; yerine de Elmas Mehmed Paşayı tayin etmiştir.¹²⁹ O yılın (1106/1695) 22 Şevval Çarşamba gününde ikinci şeyhülislâmlığa getirmiş, arpalık olarak da Tokat kazasını vermiştir. Feyzullah Efendi'nin bu ikinci şeyhülislâmlığı aralıksız sekiz yılı aşkın sürmüştür.¹³⁰

Sultan Mustafa, hocasına son derece saygı göstermekte; haddinden fazla değer vermektedir. Bunun sonucu olarak da sadrazam başta olmak üzere yetkililerin tümüne “ondan izin almadan hiçbir şey yapmamalarını” ferman buyurmuştur. Hatta bütün devlet işlerini ona devretmiştir, denilebilir. Bu konudaki uyarılara kulak asmamıştır. Önceleri sadrazam Padişahın sağında, şeyhülislâm solunda iken, şeyhülislâmı sağına alarak teamülleri bile değiştirmiştir. Bu da Feyzullah Efendi'nin dini otorite yanında siyasi bir otorite haline gelmesine; emsali görülmemiş bir nüfuz kazanmasına sebep olmuştur.¹³¹ Feyzullah Efendi de bu gerçeğe otobiyografisinde dikkat çekmektedir.¹³²

1106/1695 yılı Feyzullah Efendi için bir dönüm noktasıdır. Bu noktada hem muhalifleriyle siyasi bir çekişme, hem çocuklarını ve akrabalarını önemli noktalara getirme, hem de servet elde etme kaçınılmaz bir hal alacaktır. Feyzullah Efendi'nin, defterdarlara müdahale etmek suretiyle devletin gelirlerini elde ettiği, saraylar, yalılar ve kasırlar; zeamet, tımar gelirleri, hizmetkarlar vs. edindiği iddia edilmektedir.¹³³ Bunun yanı sıra tayin, azl ve katl olaylarında etkin rol oynadığı; onun muvafakatı

128 Şemdânîzâde, *Mürî't-Tevarîh*, s. 257 vd.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/557; Özcan, Abdülkadir, “II. Mustafa”, *DİA*, İstanbul, 2006, X/276.

129 Şemdânîzâde, *Mürî't-Tevarîh*, s.257-258; Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1972, III/478; Emecen, Feridun, “Sürmeli Ali Paşa”, *DİA*, Ankara, 1989, II/427.

130 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 25^b-28^a; Silahdâr, *Nusretnâme*, I/1, s. 29, 31; Silahdâr, *Tarih*, s. 154; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 538, 543-4; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398; Na'ima, *Tarih*, VI/1860; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 74; Ahmed Rif'at, *Devhatü'l-Nükabâ*, s. 28; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 98; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/483; Altınay, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, s. 142; Köprülü, “Feyzullah Efendi”, IV/594; Tayşi, “Feyzullah Efendi”, *DİA*, XII/527.

131 Na'ima, *Tarih*, VI/1860, 1873, 1879; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 784; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 37; Şemdânîzâde, *Mürî't-Tevarîh*, s. 257; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/21; Silahdâr, *Tarih*, s. 140, 154; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 129; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V/1855; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 99; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/483; Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası”, s. 48; Zilfi, *Dindarlık Siyaseti*, s. 232; Tolstoy'un *Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, notlandıran: M. R. Arunova- F. F. Oreşko, çev. İbrahim Allahverdi, İstanbul, 2009, s. 17, 23, 31.

132 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 34^b-36^a. Ayrıca bkz. Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 34, 47.

133 Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 784-5; Na'ima, *Tarih*, VI/1876-7; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 362; *Anonim Osmanlı Tarihi*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, 2000, s. 224; Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası”, s. 48; Abou el-Haj, Rifâat Ali, *1703 İsyanı: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, İstanbul, 1984, s. 100; Meservey, Sabra Follet, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam*, (doktora), Michigan, 1966, s. 148; Tolstoy'un *Gizli Raporları*, s 17-8, 23.

olmadan bu işlerin yapılmadığı söylenmektedir. İstedığı adamları yüksek mertebelere çıkardığı, istemediklerini ya sürdürdüğü, ya da idam ettirdiği iddia edilmektedir.¹³⁴ Sadrazamlığı bekleyen Moralı Damat Hasan Paşa ve Yeniçeri ağası Çalık Ahmed Ağa bunun bir örneğidir. Damat Hasan Paşa, dört defa sırası geldiği halde Feyzullah Efendi buna engel olmuş, Çalık Ahmed'i de Bursa'ya sürgün ettirmiştir.¹³⁵ Bunun yanında bir çok kişiye tavassut edip görevde kalmalarını ya da yeni göreve atanmalarını sağlamıştır.¹³⁶ Bazılarının da katline ve idamına sebep olmuş veya idam fermanı çıkartmıştır.¹³⁷ Bu tür rivayetlerin ihtiyatla karşılanması gerekir. Sonuçta bir sistem mevcuttur. Padişah, şeyhulislâmı yetkili kılmıştır. Birileri şeyhulislâmı etkisizleştirmek, onu alaşağı etmek için uğraşınca, bu tür aziller, sürgünler ve hatta katl olayları yaşanmış olmalıdır. Bu tür konular, ciddi düzeyde bütün tarihselliğiyle masaya yatırılarak incelenmelidir.

Ancak şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin çocuklarını tafrâ usulüyle yükselttiği ve belli konumlara getirdiği ve yakınlarını belli yerlere yerleştirdiği konusu büyük oranda doğru gözükmektedir. Haddizatında böyle bir davranışın doğru olup olmadığı tartışılabilir. Vakıya baktığımızda özellikle ikinci şeyhulislâmlığından (1106/1695) sonra akrabaların hızlı bir ivmeyle yükseldiklerini görüyoruz.¹³⁸

II. Mustafa tahta çıktıktan sonra sefere çıkma düşüncesini Feyzullah Efendi'nin kendisine telkin ettiği söylenir. Ayrıca 15 gün sonra Sakız adasının geri alınması, Kırım Kuvvetlerinin Lehistan'daki başarıları, Osmanlı donanmasının Venedik donanmasını mağlup etmesi, Sultan Mustafa'nın ordunun başında sefere çıkmasında ve cesaretlenmesinde etkin olacak, bununla ilgili ferman bile yayınlayacaktır.¹³⁹ Padişah o yılın (1106/1695) Zilkadesinin sonlarında (I.) Avusturya gazasına çıkmak üzere büyük bir orduyla Edirne'den ayrıldı. Feyzullah Efendi de yanındadır. Feyzullah Efendi'yi savaş müşaverelerine katmakta; görüşlerine başvurmaktadır. Belgrad'a varınca yiyecek tedariki yaptı, askeri düzene soktu. Yanında olduğu halde Tuna nehrini geçtiler. Lipve

134 Silahdâr, *Tarih*, s. 154; Na'ima, *Tarih*, VI/1863-4; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/483-4; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 784; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası", s. 49. Sayesinde sürgün edildiği öne sürülen şahıslar için bkz. Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 45; Anonim *Osmanlı Tarihi*, s. 24; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 404.

135 Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 141; Silahdâr, *Tarih*, s. 155; Meservey, *Feyzullah Efendi*, s. 151; Özcan, Abdülkadir, "Edirne Vak'ası", *DİA*, İstanbul, 1994, X/445.

136 Örnekler için bkz. Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 25; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 576, 738-9; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1859; 1871.

137 Örnekler için bkz. Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 426-7; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 120, 729; Silahdâr, *Tarih*, s. 202-3; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1862; VII/1938; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası", s. 49.

138 Kardeşleri ve çocuklarının hayatları kısmı incelenirse, hepsinin hızlı ilerleyişi ayan-beyân görülecektir.

139 Şemdânizâde, *Müri't-Tevârih*, s. 258; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/12-13; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 532-3; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, s. 284; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, V/1854-5; Abou el-Haj, *1703 İsyânı*, s. 55; İlgürel, Mücteba, "Zenta", *İA*, İstanbul, 1986, XIII/536.

Kalesine gelip iki saat içinde fethettiler. Askerler, ganimetlerini aldılar. Buradan Avusturya üzerine yürüdü. Lugos kalesi civarında bir taburla savaştılar. Askerler zaaf göstermeye başlayınca padişah onları azarladı, kaçanları kılıç ve mızrakla cezalandırdı. Feyzullah Efendi de, ona sabırlı olmasını telkin ediyor, tavsiyelerde bulunuyordu. Nihayet düşman mağlub olmuştu. Feyzullah Efendi, bu esnada padişahın huzurunda gazasını tebrik eder ve elini öper. Ordu büyük bir ganimetle İstanbul'a döner. Bu savaş, Lugos muharebesi olarak tarihe geçecektir.¹⁴⁰

Bir müddet sonra Padişah ikinci Avusturya seferine hazırlanmaya, asker toplamaya başladı. O da hizmetinde olduğu halde 1107/1696 Ramazanında İstanbul'dan yola çıktı. Belgrad'a varıncaya kadar yürüdüler, Tuna nehrini geçtiler. Temeşvar civarında Avusturya ordusuyla karşılaştılar. Üç gün savaştıktan sonra düşmanlar çekildiler ve üç saatlik bir yürüyüş sonrası küçük bir nehir ve sık ağaçları bulunan Fize tahkimatına sığındılar. Sultanın ordusu onları takip etti, onlara yakın bir yerde konakladı. Aralarında 15 dakikalık bir mesafe vardı. Asker, savaşın ertesi güne kaldığını sanarak eğlenceye dalmıştı, gaflet anında düşmanlar baskın yaptılar. Yanlarında topları ve ateşli silahları vardı. Sıkıntılı anlar yaşandı; padişahın otağı top ateşine tutuldu. Bu kötü anlarda dualar ederek, padişahı teselli etmiş, cesaretlendirmiş, ordu içerisinde dolaşarak askeri savaşa teşvik etmiştir. Sonuçta başarı elde edilmiş, düşman kaçmıştır. (Ulaş Muharebesi) Malzemelerini aldılar, Edirne'ye döndüler. Kışı orada geçirdiler.¹⁴¹ Bu arada 1108/1696 yılının Rebiulahirin 16. Perşembe günü Edirne'de kızı Fatıma dünyaya geldi.¹⁴² Her iki savaşta Elmas Mehmet Paşa, ciddi yararlılıklar göstermiştir.¹⁴³

Sonra Sultan, üçüncü Avusturya seferi için 1108/1697 yılının Zilhiccenin sonlarında Edirne'den ayrıldı, Belgrad'a varınca savaşla ilgili istişarelerde bulundu. Feyzullah Efendi, Sava nehrini geçerek Varadin kalesini muhasara etmeyi düşünüyordu. Asker buraya üç merhalede ulaşabilirdi. Görüşünü padişaha arzetti; o da beğendi. Veziriazam Elmas Mehmed Paşa ise, Tuna nehrini, Temeşvar'ın arkasındaki Tizsa nehrini Başka yoluyla Varadin'e geçmeyi tercih ediyordu ki, bu zor bir işti. Padişah istişare meclisini topladı. Veziriazam, vezirleri kendi görüşüne çekmişti. Heyet bir araya gelince Padişah meseleyi onlara anlatmasını emretti. O da detaylarıyla anlattı. Ancak veziriazamın görüşü üzerinde birlik sağladılar. Mücadeleyi bıraktı, görüşlerine uydu. Padişah da istemeyerek de olsa onların görüşlerini destekledi. Tuna nehrini geçerek birkaç merhale ilerlediler ve Tisa nehrinin kıyısında konakladılar. Nehrin öbür kıyısında

140 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 28^a-29^a; Silahdâr, Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1963, I/2, s. 199; Silahdâr, Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, İstanbul, 1962, I/1, s. 77; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, s. 284; Anonim Osmanlı Tarihi, s. 117-8; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/556 vd.

141 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 29^a-31^a; Silahdâr, *Nusretnâme*, I/2, s. 181-2, 190; Orhonlu, Cengiz, "Mustafa II", *İA*, İstanbul, 1993, VIII/696; Bu seferle ilgili olarak bkz. Derin, Fahri Ç., "Mustafa II'ye Dair Bir Risale", (yazar: Hasan Ağa-zâde Hacı Abdullah Efendi), *Tarih Dergisi*, cilt: 19, sayı: 13, 1958, s. 45-70.

142 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 36^b.

143 İlgürel, Mücteba, "Elmas Mehmed Paşa", *DİA*, Ankara, 1995, XI/62.

Titel adlı küçük bir kale vardı. Bir saat içerisinde o kaleyi aldılar. Sonra Tisza nehrini geçtiler. Nihayet ordunun bir kısmı Tuna nehrini padişahla geçip diğer kısmı bu taraftan kalınca Avusturya ordusu veziriazamın bulunduğu tarafa baskın yaptı. Bu taraftakiler dağıldılar. Veziriazam (Elmas Mehmed Paşa), dört vezir, bir çok eyalet beyi, 30 yeniçeri ağası, ve 30 bin asker şehit düştü (Zenta Muharebesi)¹⁴⁴. Durum kötüleşmişti. Padişah Temeşvar'a hareket etti. Veziriazam kim olacağını ona danıştı. O da, Köprülü Mehmed Paşa'nın kardeşinin oğlu Amcazâde Hüseyin Paşayı¹⁴⁵ tavsiye etti. Sadaret mührünü ona verdi. (18 Eylül 1697/1108)¹⁴⁶ Belgrad'a geldiler. Buradaki askerin başını tayin edip gerekli malzemeyi sağladıktan sonra 1108/1697 yılında Edirne'ye döndüler.¹⁴⁷

Feyzullah Efendi, buradan sonrasını otobiyografisinde güllük-gülistanlık bir şekilde şöyle bitirmektedir: "1111/1699 Rebiulevvelinde padişah Edirne'den ayrılarak İstanbul'a geldi. Savaş yılları olması hasebiyle İstanbul sıkıntı içerisindeydi. Padişah bunların hepsini düzene soktu. Sonra da Edirne'ye hareket etmek için hazırlandı. 1112/1700 yılının sonlarında maiyetinde olarak oraya gittiler. Padişahın bir sırdaşı ve danışmanı konumundaydım. Söylediklerimi dinliyor, hüküm ve fetvalarıma göre hareket ediyordu. Böylece saltanat idaresi intizama girmişti. Huzur sükunet yayılmış, herkes işiyle meşguldu, bolluk bereket arttı, sıkıntı gitti, ferahlık geldi."¹⁴⁸

Böyle demesine rağmen, durum hiç de öyle değildir. II. Mustafa, devlet işlerini tamamen sadrazamlara ve asil olarak da şeyhulislâma devredip Edirne'de av partilerine dalmıştır. Devlet ise siyasi, iktisadi ve sosyal bir bunalım içerisindeydi. Padişah, bu son seferden sonuç alamayınca, büyük bir ordu toplamayı düşünür. Ancak bu sırada Avusturyalı iki elçi sulh için gelmişlerdir. 1111/1699 yılında istişareler neticesinde Sadrazam Amcazâde Hüseyin Paşa'nın gayretleriyle Avusturya, Lehistan ve Venedikler ile Karlofça anlaşması yapıldı. Anlaşmaya göre, Macaristan ve Erdel Prensiği Avusturya'ya, Ukrayna ve Podolya Lehistan'a, Mora ve Dalmaçya kıyıları Venediklilere verildi. Gerileme döneminin başlangıcını tarihleyen bu anlaşmadan bir yıl sonra Rusya ile 1112/1700 yılında İstanbul Anlaşmasıyla Azak Kalesi Rusyaya bırakıldı.¹⁴⁹

144 Bkz. İlgürel, "Zenta", XIII/535-538; Afyoncu, Erhan, "Zenta", *DİA*, Ankara, 2013, 44/279-281.

145 Amcazâde Hüseyin Paşa hakkında bkz. Aktepe, M. Mümir, "Amcazâde Hüseyin Paşa", *DİA*, İstanbul, 1991, III/8-9; Köprülü, Orhan Fuad, "Amcazâde Hüseyin Paşa", *İA*, İstanbul, 1993, V/I, s. 646-50; Özkan, Selim Hilmi, *Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)*, (doktora tezi), Süleyman Demirel Üniv. SBE, Isparta, 2006.

146 Defterdâr, *Zübde-i Vakayîât*, s. 626; Şemdanîzâde, *Müri't-Tevarîh*, s. 262; Anonim Osmanlı Tarihi, s. 133; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1870; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/285.

147 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 31^a-34^a; Defterdâr, *Zübde-i Vakayîât*, s. 553-4; 621 vd. 625 vd.; Şemdanîzâde, *Müri't-Tevarîh*, s. 262-3; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/16; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti*, s. 285; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, II/220; Orhonlu, "Mustafa II", VIII/696; İlgürel, "Zenta", XIII/536-7.

148 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 34^b-36^a. Ayrıca bkz. Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 34, 47.

149 Andreasyan, "Balath Georg'a Göre Edirne Vak'ası", s. 48; Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronoloji*, III/482 vd.; Aksun, *Osmanlı Tarihi*, II/290 vd.; Aktepe, Mümir, "Amcazâde Hüseyin Paşa", *DİA*, III/9.

Bu anlaşmalardan sonra II. Mustafa, devlet yönetimini Amcazâde'ye bırakarak Edirne'ye çekilir.¹⁵⁰ Amcazâde Hüseyin Paşa, dışarıda bu barışı sağladıktan sonra Mazamorta Hüseyin Paşa'yı da yanına alarak idari ve askeri düzeyde bir kısım ıslahatlara girişir. II. Mustafa kendisine değer vermesine rağmen, Köprülü ailesinden olması hasebiyle devletin kilit noktalarını ele geçirme konusunda kendisini tehlikeli olarak görür. Amcazâde, liyakatli gördüğü şahısları belli yerlere ataması neticesinde bir kalkan olarak Feyzullah Efendi'yi karşısına koyar ve ona danışmadan iş yapmamasını ister. Bu atamalara Feyzullah Efendi karşı çıkar ve atadığı adamları görevlerinden aldırarak kendi istediklerinin atanmasını sağlar. Bunun üzerine Amcazâde istifa etmek ister, padişah bunu kabul etmez. Bundan sonraki aşamalarda, Amcazâde, Feyzullah Efendi'nin nüfuzunu kırmaya yönelik çabalara girişir.¹⁵¹

Yetki ve nüfuz kendisinde toplanan Feyzullah Efendi, öteden beri çocuklarını, akrabalarını ve yakınlarını -ya vakti gelmeden ya da teamülleri zorlayarak- devletin kilit noktalarına getirmesi sebebiyle terfi bekleyen devlet görevlileri (umera) ve ilim adamları (ulemâ) arasında ciddi hoşnutsuzluğa ve muhalefete sebebiyet verecektir.

9. Edirne Vakası ve Feyzullah Efendi'nin Hazin Sonu

Karlofça anlaşmasından sonra II. Mustafaya karşı asker, ulemâ ve halk arasında ciddi hoşnutsuzluk ortaya çıkmaya başlamıştır. Kaybedilen topraklar, savaşlar sebebiyle ekonomik darbaoğaz, Padişah'ın Edirne'de olması, payitahtı ihmal etmesi, Şeyhulislam Feyzullah Efendi'nin yönetimdeki büyük nüfuzu sebebiyle idari ve dini görevlerde çocuklarını ve akrabalarını kayırması gibi sebepler 1112/1700 yılından itibaren sıkıntılı günlerin habercisi olmuştur. Bütün sıkıntıların tek müsebbibi olarak Şeyhulislam gösteriliyordu.

Sultan Mustafa'nın son yıllarda av düşkünü olması, payitahtı bırakıp Edirne'den devleti yönetmesi, hocası Feyzullah Efendi'ye bütün yetkileri devretmesi, buna ilaveten süregiden savaşlar; kaybedilen topraklar, ekonominin ciddi düzeyde zayıflaması ortamın ciddi düzeyde gerilmesine sebep olmuştur. Asker, sıkıntılıdır; ödeneklerini alamamaktadır. Ulemâ ve umera sıkıntılıdır, kızgındır; hakettikleri görevlere getirilmemektedir. Çünkü Feyzullah Efendi, teamülleri çiğneyerek tafrâ usulüyle önemli dini ve idari görevlere ya oğullarını ya akrabalarını ya da kendi adamlarını yerleştirmiştir. Halk kızgındır; devletin Edirne'ye kaydırılması ve Edirne'nin payitaht yapılacağı söylentileri, ekonominin ciddi düzeyde zayıflaması, İstanbul halkının öfkesine sebebiyet vermiştir.¹⁵²

150 Kantemir, *Osmanlı Tarihi*, III/296.

151 Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, I-II/290; Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 46; Abou el-Haj, *1703 İsyanı*, s. 54 vd.; Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, II/222; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/296, 440; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1922; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/15; Anonim *Osmanlı Tarihi*, s. 223.

152 Bkz. Özcan, "II. Mustafa", *DİA*, XXXI/279; Özcan, "Daltaban Mustafa Paşa", *DİA*, XI/445; Abou el-Haj, *1703 İsyanı*, s. 6; Altınay, *Osmanlı'da Hoca Nüfuzu*, s. 145 vd.; Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronoloji*, III/487. Edirne vakasının sebepleri hakkında geniş bilgi için bkz. Katğı, İsmail, *Osmanlı'da Öldürülen Şeyhulislamlar*, (YL), s. 315 vd.; Sevinç, Tâhir, *1703 Edirne Vakası*, (YL), s. 4 vd.

Padişaha karşı ilk hareket, 1702 yılında Şehzâde Ahmed'i (III. Ahmed) tahta çıkarmaya yönelik olarak veziriazam Amcazâde Hüseyin Paşa'nın yeğeni mirahur-i evvel Kiblelizâde Ali Bey'den geldi. Fakat bu hareket başarılı olmadığı için Ali bey öldürüldü.¹⁵³ Bu olay Amcazâde Hüseyin Paşa'nın hastalanmasına ve istifasına sebep oldu (5 Eylül 1702).¹⁵⁴

Feyzullah Efendi'nin tavsiyesiyle (Balatlı Georg'a göre de büyük bir rüşvet karşılığında)¹⁵⁵ Daltaban Mustafa Paşa sadrazam olmuştur.¹⁵⁶ Önceleri Diyarbakir beylerbeyi olan, fazla vergi ve zulüm yapması sebebiyle ölüme mahkum edilen Daltaban, Feyzullah Efendi'nin yardımıyla ölümden kurtulmuş, Bosna/Poçitelê sürgün edilmiştir. Amcazâde'den boşalan sadrazamlığa getirmesi için Daltaban'ın kendisine yüksek düzeyde hediyeler gönderdiği ve Feyzullah Efendi'nin de onu padişaha tavsiye ettiği söylenmektedir.¹⁵⁷ Sadrazam olduktan sonra Feyzullah Efendi'nin güdümüne girmiş olan Daltaban'a padişah tarafından şeyhulislâmın muvafakati olmadan iş yapmaması emredilmiştir.¹⁵⁸ Daltaban, ilk zamanlar Feyzullah Efendi'nin emrinden çıkmıyordu. Yeri sağlamlaştıktan sonra Feyzullah Efendi de dahil, herkesi eleştirmeye; Karlofça ve diğer anlaşmalar hakkında ileri geri konuşmaya başladı. Asker arasında saygınlık kazanmıştı, ancak padişah ve şeyhulislâmın gözünden düşmeye başlamıştı. Feyzullah Efendi'nin nüfuzunu kırmak; onu ortadan kaldırmak istediye de başarılı olamadı ve (Balatlı George göre Feyzullah Efendi'nin tezviratıyla)¹⁵⁹ idam edildi. Halk nezdinde sevilen Daltaban'ın idamı, halkı öfkelenirdi.¹⁶⁰

Yine onun tavsiyesiyle sadrazam olan ve sözünden çıkmaması emredilen Rami Mehmed Paşa da, Feyzullah Efendi'nin alt etmeye çalıştı. Moralı Damad Hasan Paşayla birlikte Şeyhulislâmın nüfuzunu kırmaya yönelik bir plan hazırladı. Cebecibaşı Boşnak İbrahim Ağa'nın tahrikiyle cebeciler, ulufelerini almadıklarını ifade ederek Gürcistan ayaklanmasını bastırmak için gönderilen orduya katılmayarak bir isyan başlatırlar (17 Temmuz 1703).¹⁶¹ Bu ilk ayaklanma İstanbul kaymakamı Yusuf Paşa'nın bir miktar ulufe

153 Silahdâr, *Nusretnâme*, I/1, s. 90, 116; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 729; Danişmend, *Osmanlı Tarihi Kronoloji*, III/486; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1923 vd.; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/298; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 49; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 277 vd.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/446.

154 Silahdâr, *Nusretnâme*, I/1, s. 118; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/22; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, II/440 vd.; Palmer, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 46.

155 Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 49.

156 Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 735; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/17; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1924; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 193.

157 Ayvansarayî, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 164; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 617; Silahdâr, *Nusretnâme*, I/1, s. 118-9; Tolstoy'un *Gizli Raporları*, s. 15; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 125; Şemdanizâde, *Mürî't-Tevârih*, s. 262; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/470, 479; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VI/1867, VII/1908; Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 205-6.

158 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/17-18.

159 Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 49.

160 Şemdanizâde, *Mürî't-Tevârih*, s. 273; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/306; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/19; Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Tarihi*, s. 288.

dağıtmak suretiyle yatıştırılmış, durum Edirne'ye bildirilince, Rami Paşa ve Feyzullah Efendi, kaymakamı ve Cebeci Ağasını görevden alarak isyanın tahrikçisi Boşnak İbrahim Ağa'yı Cebeci ağası; Feyzullah Efendi'nin damadı Köprülüzâde Abdullah Paşa'yı da İstanbul kaymakamı atamışlardır.¹⁶² Bu atamalardan sonra yeni kaymakamdan birikmiş maaşlarını isterler. Ancak olumsuz cevap alırlar. Bunun üzerine tekrar ayaklanırlar. Gelişen olaylar neticesinde Abdullah Paşa maaşlarının ödeneceği vadinde bulunmasına rağmen cebeciler isyandan vazgeçmemişlerdir. Sadrazam Rami Paşa'ya danışarak cebecilerin ulufelerini Abdullah Paşa ödemeye başlamasına rağmen, alttan İbrahim Paşa'nın tahrikleriyle cebeciler isyana devam etmişlerdir. Bunlara ayak takımları ve medrese talebeleri de katılınca sayıları artmış, bunun üzerine Abdullah Paşa, ulemâyı, devlet ricalini toplamış, sancak-ı şerifi çıkarma tedbirlerine başvurmuş ise de Feyzullah Efendi'nin damadı İstanbul kadısı Seyyid Mahmud Efendi, hastalığını ileri sürerek davete icabet etmediği gibi, ulemânın toplantıya çağrılması isteğini de reddetmiştir (19 Temmuz 1703).¹⁶³

Bu ayaklanma, yeniçerilerin, seyyidlerin ve medrese talebelerinin katılımıyla büyük bir isyana dönüşür. Daha sonra esnaf ve tüccarın iştiraki, Ağakapısındaki mahpusların salıverilmesiyle bütün İstanbul'u sarar. Abdullah Paşa'nın tecrübesizliği sebebiyle gerekli tedbirler alınmayınca isyan daha da büyür. Abdullah Paşa'nın sarayını basarlar, Paşa kaçır. İsyanı bastırmak isteyen Sekbanbaşı Murtaza Ağa öldürülür. Feyzullah Efendi ve oğullarının hatta bazı devlet adamlarının İstanbul'daki evleri yağmalanır. Bostancıbaşı Mehmed Ağa'nın direnmekten vazgeçmesi, ayaklanmanın saraya sıçramasına yol açar. Mahpus damat İstanbul kadısı Mehmed Efendi, tehditle asilere iltihak ettirilir; ulemâyı asilere katılması için davet mektubu yazdırılır. Bu da ulemânın isyana katılımını sağlar.¹⁶⁴ Küçük bir topluluğun isyanından binleri aşan cebeci, yeniçeri, talebe, esnaf, halkın ve ulemânın katıldığı bir kitle hareketine dönüşmüştür.

İsyancılar, sayılarının arttığını görünce, yüksek dereceli devlet görevlerine yeni tayin yapmaya başlarlar. Sadrazamlığa/kaymakamlığa Söhraplı (Nişancı) Ahmed Paşayı, şeyhulislâmlığa önce Paşmakçızâde'yi, sonra da İmam Mehmed Efendi'yi; sekbanbaşılığa da Feyzullah Efendi'ye düşman kesilen Çalık Ahmed Ağa'yı getirirler. Bunun yanında

161 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 57; Silahdâr, *Tarih*, s. 156; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 142; Şemdânizâde, *Mürî't-Tevârih*, s. 273; Râşid, Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid*, İstanbul, 1153, III/17; Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 778; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/23; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 99; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası", s. 49-50 (6 Temmuz olarak vermektedir.); Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1935; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/24.

162 Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 766; Râşid, *Tarih*, II/578; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 135; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1935; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/22 vd.

163 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 47-8; 58-59; Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 787; Silahdâr, *Tarih*, s. 164; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 145-6; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1935 vd.

164 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 25-8, 33, 59-63; Na'ima, *Tarih*, VI/1868; Râşid, *Tarih*, III/20; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 147-50; Silahdâr, *Tarih*, s. 165 vd; Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 787-9; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1935-6; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/309; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası", s. 50-1; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/25.

başka atamalar da yaparlar. Böylece asiler, ilmiye sınıfın desteğiyle kendilerini meşrulaştırmaya çalışmışlardır.¹⁶⁵

Yönetim kadrosu tamamlandınca, padişaha bir mazhar yazmışlardır. Bunda şeyhulislâm ve oğullarının azledilmesi ve kendilerine teslimi, padişahın beş gün içinde İstanbul'a gelmesi, aksi takdirde kulların Edirne'ye geleceği yer almıştır.¹⁶⁶ Ulemâya imzalatılır, millete okunur. Beş âlim, yedi asker ocağından ikişer temsilci, her meslek zümresinden ikişer temsilciden oluşan heyeti Edirne'ye gönderdiler (22 Temmuz 1703).¹⁶⁷

Olaylardan Sultan II. Mustafa'nın haberi yoktur. İlk çıktığında küçük çaplı bir cebeci isyanı diye anlaşılmıştır. Olayın ciddiyeti, Kaymakam Abdullah'ın olayların altıncı/dördüncü gününde gönderdiği mektubuyla Feyzullah Efendi tarafından öğrenilmiştir. Heyet İstanbul'a doğru yola düşerken Feyzullah Efendi, olağanüstü olarak vezirleri, veziriazam Rami Paşayı ve ulemâyı toplar. Toplantıda asileri yatıştırmak için otuz kese para ile payitahta Kulkahyası Abdullah ağanın acilen gönderilmesi kararlaştırılır. Anlaşılan o ki, isyanın boyutunun ciddiyeti Edirnedekilerin gündeminde değildir; hala ulufelerini isteyen küçük bir cebeci isyanı gibi telakki etmektedirler. Bir miktar paranın gönderilmesi ve endişeli Sultan'ın neler oluyor sorusuna şeyhulislâmın mesele ulufe meselesidir, para yollandı, müsterih olun şeklindeki cevabı, meselenin farkında olmadıklarına işaret etmektedir. Ertesi gün bir toplantı daha yapılır, bütün erkan ordadır. Bir karar alınmadan dağılırlar. Meclis sonrası Feyzullah Efendi, sultanla görüşür; asilerin cezalandırılması için askeri tedbir alınmasını önerir.¹⁶⁸

İstanbul'dan gelen heyetin Edirne yakınlarındaki Hafsa'ya ulaştıkları haberi alınınca, Feyzullah Efendi, Rami Paşa'nın karşı çıkmasına rağmen heyetin tutuklanarak Eğridere'ye sürülmesini; ellerindeki dilekçenin imha edilmesini sağlamıştır (24 Temmuz 1703).¹⁶⁹ Bu hareketiyle Feyzullah Efendi, hadiseyi sultanın öğrenmesine engel olmaya çalışmasına rağmen dilekçenin içeriğini Rami Paşa öğrenmiş, hatta Kızlarağası, ilgili olayı Sultan Mustafa'ya iletmiştir.¹⁷⁰, 27 Temmuz günü olayı bu şekilde öğrenen ve çok

165 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 35, 45, 69-71; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 797-8; Na'ima, *Tarih*, VI/1870; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 152, 157-8, : Silahdâr, *Tarih*, s. 172; 180-1; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1938; Ebou el-Haj, *1703 İsyanı*, s. 27; Andreasyan, "Balath Georg'a Göre Edirne Vak'ası", s. 52.

166 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 75; Silahdâr, *Tarih*, s. 177; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 154-5; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 40; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 792.

167 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 40-2; Na'ima, *Tarih*, VI/1868-9; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 155-6; Silahdâr, *Tarih*, s. 178; Şemdânizâde, *Mürî't-Tevarih*, s. 275; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 792-3; Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/23; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1937.

168 Râşid, *Tarih*, III/37; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 48-50; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 793-4; Şemdânizâde, *Mürî't-Tevarih*, s. 275; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 159-60; Silahdâr, *Tarih*, s. 183-5; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1937.

169 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 75; Silahdâr, *Tarih*, s. 187; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 161; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 794 vd.; Râşid, *Tarih*, III/43; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 53; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/312.

170 *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 231; Andreasyan, "Balath Georg'a Göre Edirne Vak'ası", s. 53-54.

sinirlenen II. Mustafa, Rami Paşayı huzura çağırarak azarlamıştır. Rami Paşa, bütün bunlardan şeyhulislâmın sorumlu olduğunu bildirmiştir. Neden engel olmadığı sorusuna karşılık şeyhulislâmın sözünden çıkmamasını emir buyurdıklarını hatırlatmıştır.¹⁷¹ Sultan, daha sonra Feyzullah Efendi'yi huzura çağırır, isyanın sebebini sorar, o da isyancıların seni tahttan indirmek ve başkasını tahta geçirmek; buna razı olmadığım ve fetva vermediğim için beni öldürmek ve başkasını şeyhulislâm yapmak istediklerini söyler. Çözümün ne olduğunu sorar, o da sadrazamın elinden mührünü almasını; bir başka sadrazam atmasını; isyancıları bertaraf etmek için fetva vereceğini ifade eder. Bunun üzerine sultan, Rami Paşaya mührünü vermesini emreder; sadrazam da mührü verir ve mührü alırsanız bu asiler hem beni hem de sizi ve ailenizi sağ bırakmazlar. Ağlayarak beni dinleyin ey sultanım der. Bu kargaşayı teskin etmek için Eğridere'deki sürgünleri huzurunuz çıkarayım, onlarla bizzat siz konuşun, der. Bunun üzerine padişah, tutukluların getirilip dinlenmesi emrini vermiştir.¹⁷²

Elçiler getirilir, dinlenir, gönülleri alınır. Meseleyi anlayan padişah, asilere “yerlerine dönmelerini, hocasını kendilerine bağışlamaları, birkaç güne kadar İstanbul'a döneceği ve istediklerini yapacağı” şeklinde bir ferman yazar ve bir temsilciyle birlikte İstanbul'a gönderir; ancak elçi isyancılar tarafından hoş karşılanmaz, dövülür ve hapsedilir.¹⁷³

Valide sultan, isyanın hızla genişlediğini öğrenip padişahı ikaz ederler; hocasını isyancılara teslim etmesi için yalvarırlar. Padişah sonunda hocasının isyanın sorumlusu olduğuna kanaat getirerek Feyzullah Efendi'nin azledilmesi ve Erzurum'a sürülmesi emrini verir (27 Temmuz 1703).¹⁷⁴

Bostancıbaşı'na Feyzullah Efendi'nin hapsedilmesi emri verilir. Rami Paşa, padişahın fermanı gereği, Feyzullah Efendi ile nakib, hoca ve ikisi ordu komutanı dört oğlunu Erzurum'a götürmesi için Çavuşbaşı Osman Ağaya emir verir ve Edirne civarındaki Sabuncu karyesine gönderir; ağırdan almasını ister. Şeyhulislâm ve oğullarının evlerini yağmaya karşı korumaya aldırır.¹⁷⁵

171 Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 795; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 162; Silahdâr, *Tarih*, s. 188 vd.; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 51; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâiyih*, s. 75; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1937; Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti*, V/30; Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası”, s. 54-5.

172 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 50-1; 65 vd.; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâiyih*, s. 75; Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası”, s. 55; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 231 vd.

173 Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 799; Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası”, s. 55-6; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/311.

174 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâiyih*, s. 75; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 57; Silahdâr, *Tarih*, s. 189; Andreasyan, “Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası”, s. 57-8; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1937; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 232; Abou el-Haj, *1703 İsyanı*, s. 12.

175 Şemdanizâde, *Mürî't-Tevârih*, s. 276; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâiyih*, s. 75; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 67; Silahdâr, *Tarih*, s. 189 vd.; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 162 vd.; Na'ima, *Tarih*, VI/1869; Defterdâr, *Zübde-i Vakayıât*, s. 796; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/937; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/30.

Feyzullah Efendi'yi asilere teslim ederek isyanı sona erdirmek niyetinde olan Rami Paşa, durumdan son derece memnundu. İsyancıların şeyhulislâm ilan ettikleri Paşmakçızâde'ye bir mektup yazarak, şeyhulislâm ve oğullarının azledildiklerini ve kendisinin meşihata getirildiğini; beratının gönderildiğini bildirir. Feyzullah Efendi'nin asilere teslimini sağlamak için sürgün yerine hemen gitmemesi için ağırdan hareket ettiriyordu.¹⁷⁶

Asiler, Feyzullah Efendi'nin azlinden habersizdirler. Padişah'ın fermanıyla durumu öğrenirler. Fermana göre, Paşmakçızâdeye şeyhulislâmlık kisvesi giydirilmesi gerekirken, affını istemesinden dolayı İmam Mehmed Efendi'ye giydirilir. Türk Hasan Efendi de Anadolu payesiyle taltif edilir.¹⁷⁷

İsyancılar, padişahın bu terfileri yapmasına rağmen isyandan vazgeçmeleri emrini dinlememiş, Rami Paşa'nın benzer isteklerinden dolayı ondan da yüz çevirerek onun yerine Söhraplı Ahmed Paşayı atamışlar, padişahın değiştirilmesini dillerine dolamaya başlamışlardı. Bu sırada Feyzullah Efendi, Varna'ya ulaşmıştır. Padişahın Feyzullah Efendi'nin gönlünü almak için bir hatt-ı hümayün göndermesi, asilerce bu azlin gösterişten ibaret olduğu şeklinde anlaşılmış; Feyzullah Efendi'nin teslimini istiyorlardı.¹⁷⁸

Feyzullah Efendi, Varna'ya vardıktan sonra asilerin haber alması neticesinde, Rami Paşa asilerin kötülüğünden korktuğu için padişahın Eğriboz'a nakli için ferman almıştır. Askerlerin eşliğinde Feyzullah Efendi geri getirilecektir.¹⁷⁹

Padişah, sadrazam ve asiler arasında birkaç görüşme olur. Ancak sonuç olumsuzdur. Asiler, padişahın kendilerini oyaladığını; Feyzullah Efendi'yi teslim etmediğini; Feyzullah Efendi'nin Varnadan Trabzon yoluyla Erzurum'a doğru yola çıktığını gerekçe göstererek Edirne'ye gitme kararı alırlar. İsyan kontrol edilemez düzeye gelmiştir. Durumun vehametini gören padişah da, Edirne'de ordu toplamaya başlar.¹⁸⁰

Cebeci, yeniçeri, topçu, bostancı, esnaftan oluşan 60.000 kişilik bir asi kuvveti, Edirne'ye doğru hareket eder. Önce (10 Ağustos 1703) Dâvûdpaşa mevkiine; oradan

176 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 75; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 64 vd.; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 162; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 795 vd.; Râşid, *Tarih*, III/44; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1937; Anonim Osmanlı Tarihi, s. 233; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 58.

177 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 68; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 163; Silahdâr, *Tarih*, s. 190 vd.; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 796.

178 Na'ima, *Tarih*, VI/1869-70; Silahdâr, *Nusretname*, II/1, s. 164; Silahdâr, *Tarih*, s. 199; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 797; Şemdânizâde, *Müri't-Tevârih*, s. 276; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/31; Anonim Osmanlı Tarihi, s. 234.

179 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 75; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 21, 127; Silahdâr, *Tarih*, s. 218 vd.; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/38-9.

180 Silahdâr, *Nusretname*, II/, s. 164 vd, 168 vd; Silahdâr, *Tarih*, s. 194 vd, 200 vd; Anonim Osmanlı Tarihi, s. 233, 243; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 68 vd. 76 vd; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 797 vd, 800 vd; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1938.

Silivriye geldiler. Asiler de, burada şehzâde Ahmed'i tahta çıkarmaya karar verirler. 20 Ağustos günü asiler, Hafsa'ya ulaştılar. Sultan Mustafa da, Edirne'de bir taraftan savunma tedbiri alır; diğer taraftan yeni bir hükümet teşkil etmeye çalışır. Asiler, Çorlu'ya gelirler. II. Mustafa, Edirne'deki birliklerini Çakırcı Hasan Paşa komutasında Çorlu'ya sevkeder. Ancak Hasan Paşa, İstanbul kuvvetleriyle çarpışmadan geri çekilir. Rami Paşa Hafsa civarında siper hazırlamakla meşguldü. Ancak Edirne kuvvetleri İstanbuldakilerle birleşince, II. Mustafa tahtı III. Ahmed'e bırakmak zorunda kalır. Bunun üzerine Rami Paşa ve öteki erkan kaçarak bir yerlere saklandılar.¹⁸¹

III. Ahmed, 23 Ağustos 1703 tarihinde asiler tarafından tahta oturtulur.¹⁸² III. Ahmed tahta çıktığında Feyzullah Efendi, Pravadi'ye getirilmiştir. Bostancılar buradan İslimliye; buradan da Salihler menziline ulaşmıştır. Paşa Hüseyin Ağa ve iki bostancı buraya gelmiş, yeni padişahın tahta geçtiğini ve kendilerinin Edirne'ye geri götürmeleri gerektiğini tebliğ ettiler. Zorbaları Feyzullah Efendi nezaketle karşılamış, onlar da hürmette kusur etmemişlerdir. Oğlu Fethullah Efendi'nin ağzını bozması neticesinde zorbalı çığrından çıkmışlar, ağır sözler ve küfürlerle karşılık vermişlerdir. Burada bir hana hapsedmişler. En ağır zulüm ve işkencelere uğratmışlar, mallarının yerini söyletmek için üç gün üç gece işkenceler yapmışlardır.¹⁸³ Daha sonra çırıl çiplak soyarak ve ellerine ayaklarına zincirler vurarak orduya getirip Yeniçeri Ağa kapısına hapsedmişlerdir. İşkencelere devam etmişler, daha sonra babayı ayrı oğulları ayrı yerlere hapsedmişlerdir.¹⁸⁴ Sıra katline ferman almaya gelmişti. Osmanlı geleneğinde ilmiye ve meşihat sınıfının katledilmesi mümkün olmadığı için yeni şeyhulislâmdan onun ve oğullarının katline ferman almışlardır ve padişaha da onaylatmışlardır.¹⁸⁵ Yukarıdaki kaideye binaen Feyzullah Efendi ve diğer oğullarının isimleri ulemâ listesinden çıkarılmış, nakibüleşraf tarafından yeşil sarıkları alınmıştır. Feyzullah Efendi'ye Kandiye sancak beyliği ve oğlu Fethullah'a da Alacahisar sancak beyliği verilmiştir.¹⁸⁶ Zindandan çıkarılmış, bir hamal beygirine bindirilerek meydana getirilmiş, üstü başı perişan, sarığı çıkarılmış, cübbesi yırtılmış, saç sakalı birbirine karışmış bir halde meydanda gezdirilmiş, kalabalığın haykırıışları ve hareketleri arasında beygirden aşağıya yuvarlayıp boynunu vurdular. Ayaklarına ip geçirip, başını sakalından ayağına bağladılar. 300 kadar şahıs, iplerin ucundan çekerek, önlerinde buhur yakan papazlar olduğu halde cesedini

181 Silahdâr, *Tarih*, s. 198, 201 vd. 211; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 167, 170, 175 vd; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 799-800, 808-9; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 48, 92.

182 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 248; Namia, *Tarih*, VI/1871; Silahdâr, *Tarih*, s. 217; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 814-5; Mustafa Nuri, *Netâyicü'l-Vukûât*, III-IV/24.

183 Silahdâr, *Tarih*, s. 219-20; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 193-4; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 64-5, 127-32; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 818; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 75-6; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/38-9; Kantemir, *Osmanlı Devleti*, III/314-5.

184 Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 123; Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 31; Defterdâr, *Zübde-i Vakayiât*, s. 818;

185 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 194; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 120; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 62; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1948.

186 Na'ima, *Tarih*, VI/1876; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 253; Zilfi, s. 56.

sürükleye sürükleye ordugaha getirdiler ve Tunca nehrine attılar. (21 Rebiü'l-Evvel 1115/ 3 Eylül 1703)¹⁸⁷ Daha sonra nehirden çıkartılarak Sitti Hatun Camii civarındaki Abdülkerim Mektebi avlusuna gömüldüğü rivayet edilir.¹⁸⁸ Öteki oğulları, akraba ve yakınları, bir müddet hapsedildiler. Oğlu Fethullah İstanbul'da Yedikule'de katledilerek cesedi denize atıldı. Öteki evlatları ve akrabaları ise bir süre Yedikule zindanında hapis kaldıktan sonra kimi Kıbrıs'a, kimi Bursa'ya sürüldü.¹⁸⁹ Bu talihsiz olay, tarihe Edirne Vakası veya Feyzullah Efendi Vakası olarak geçmiştir.¹⁹⁰

II. VAKIF ESERLERİ

Feyzullah Efendi, bir çok hayrat ve vakıf eseri yaptırmıştır. 1700 yılında Erzurum'da bir medrese, daru'l-kurra ve cami yaptırmıştır. Bu cami ve medrese Kurşunlu Camii, Fevziye Cami olarak anılmaktadır.¹⁹¹

Feyzullah Efendi'nin aynı zamanda İstanbul'da medrese, kütüphane, mescid, mektep, muallimhane, çeşme ve meşrutaları vardır.¹⁹² İstanbul Fatih'te Fevziye Medresesi ve külliyesini yaptırmıştır. 1916 yılında Ali Emiri Efendi tarafından kütüphaneye çevrilmiştir. Bugün Millet Kütüphanesi adı ile anılır. Bu kütüphanede Feyzullah adıyla 2000'nin üzerinde kitap bulunan özel bir kütüphanesi mevcuttur.¹⁹³

Osmanlı'nın diğer memleketlerinde de bir kısım eserler inşa ettirmiştir. Örneğin Şam'da bir daru'l-hadis, Mekke'de Mescid, Medine'de medrese, kütüphane ve muallimhane, Edirne'de bir çeşme yaptırmıştır.¹⁹⁴

187 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 194; Silahdâr, *Tarih*, s. 221; Mü'minzâde, *Ravzatü'l-Küberâ*, s. 134 vd. 80; Şemdânizâde, *Mürî't-Tevarih*, s. 278 vd.; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 62; Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, VII/1942.

188 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/40; Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul, 1939, s. 136; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *DİA*, XII/528.

189 Na'ima, *Tarih*, VI/1876; Silahdâr, *Nusretnâme*, II/1, s. 197; Defterdâr, *Zübde-i Vakayât*, s. 823; Ahmed Rif'at, *Devhatü'n-Nükabâ*, s. 31; *Anonim Osmanlı Tarihi*, s. 255; Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vakası", s. 63; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/39; Özcan, "Edirne Vakası", *DİA*, X/445.

190 Edirne vakası hakkında geniş bilgi için bkz. Özcan, Abdülkadir, "Edirne Vakası", *DİA*, İstanbul, 1994, s. 445-6; Ebou-Elhaj, Rıfâat Ali, *1703 Rebellion and Structure of the Ottoman Politics*, İstanbul, 1984; Sevinç, Tâhir, *1703 Edirne Vakası*, (YL), Isparta, 2004.

191 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398-9; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 100; Pamuk, *Bir Serhad Şehri Erzurum*, s. 226-7, 235-6; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/62 vd; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/353; Zerrin, Köşklü, "Erzurum Kurşunlu (Feyzullah Efendi) Külliyesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, cilt: 7, sayı: 38, s. 141-159.

192 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398-9; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 100; Ayvansaraylı, *Hadikatü'l-Cevâmi*, s. 143.

193 Şeyhî, *Vekâyü'l-Fudela*, (1989), s. 249; Na'ima, *Tarih*, VI/1882; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, V/326; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/69-70; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Uluçam, Abdüsselam, "Feyzullah Efendi Medresesi", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/528-9; Yücel, Erdem, "Feyzullah Efendi Medresesi ve Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, XI/5741-443.

194 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; Altınsu, *Osmanlı Şeyhülislâmları*, s. 100-101; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *DİA*, XII/528; *İlmiyye Sâlnâmesi*, s. 398; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/353.

III. ESERLERİ

Feyzullah Efendi'nin fetavâsı başta olmak üzere bir çok konuda eser vermiştir.¹⁹⁵ Eserleri kısmını, kendi eserleri, nispet edilenler, hakkında yazılan ve son dönem çalışmaları şeklinde dört grup halinde sunmaya çalışacağız. Her bir kitap, bu sempozyumda tebliğlere konu olacağı için sunumu muhtasar yapacağız.

A. Feyzullah Efendi'ye Aidiyeti Kesin Eserler

1. Fetavâ-i Fezziyye

Feyzullah Efendi'nin vermiş olduğu fetvaları içeren mecmuadır. Kitabü't-Tehare ile başlayıp Kitabü'l-Feraizle biten fıkhnın bir çok alanında vermiş olduğu 2845 fetvayı içermektedir. Osmanlı döneminde en muteber sayılan dört fetva kitabından biridir. Birçok yazma nüshası mevcuttur.¹⁹⁶ Eser aynı zamanda basılmıştır (İstanbul, 1266). Ayrıca Süleyman Kaya tarafından yayınlanmıştır (İstanbul, 2010).¹⁹⁷

2. Hâşiye alâ Sureti'l-Fatiha min Envâri't-Tenzîl

Feyzullah Efendi'nin Envâru't-Tenzîl'inin Fatiha Suresi tefsîrine yazdığı bir hâşiyedir. Hâşiye'nin iki yazma nüshasını tespit edebildik. İstanbul Üniversitesi Ktp., Arapça Yazmalar, nr. 2120, 83 vr.; Çorum Hasan Paşa İlhalık Ktp., 19 Hk 142. Her iki yazma da, aynı şekilde başlayıp bitmektedir. Emma ba'du kaydından sonra Feyzullah b. Muhammed kaydını mevcut olduğu gibi, yazmanın çorum nüshasının üzerinde Hâşiyetü Tefsîri Fatiha-i Şerife ale'l-beydavi li Feyzullah Efendi; İstanbul üniversitesi nüshasında da Hâşiyetü't-Tefsîr el-Beyzâvî min telifi Sultan Feyzullah Erzeni'r-Rum kaydı mevcuttur.¹⁹⁸

195 Eserleri hakkında bkz. Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; *İlmiyye Sâhnâmesi*, s. 398; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 101; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599-60; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *DİA*, XII/528.

196 Yazma nüshalarından bazıları: Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Koleksiyonu, 34 Ae Şer'iyye, 116; 88 vr.; Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu, 06 Mil Yaz A 2435, 223 vr.; Ankara Adnan Ötügen İlhalık Ktp., 06 Hk 1913/3, 271-293 vr.; Edirne Selimiye Yazma Eser Ktp., 22 Sel 2564; Antalya Tekelioğlu İlhalık Ktp., 07 Tekeli 372; 104 vr.; Manisa İlhalık Ktp., 45 Hk 4794, XII-177; Köprülü Yazma Eser Ktp., Mehmed Asım Bey Koleksiyonu, 34 Ma 125, 105 vr.; Beyazıt Devlet Ktp, nr. 2688, 239 vr.; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Ktp., 3514; Ankara Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi, Nadir Eserler, 1048, 5370; Süleymaniye, Esad Efendi, 1074, 1112, 1124; Fatih, nr. 2397; Laleli, nr. 1267; Çorum Hasan Paşa İlhalık Ktp, 19 Hk 1676; Manisa İlhalık Ktp., 45 Hk 4794; Kastamonu İlhalık Ktp., 37 Hk 1420/4; Kahire-Mısır Milli Ktp, Türkçe Yazmaları, Mecami Türkî Talat 21; Tarihi Türkî Talat, 116; Fıkhi Türkî Talat 4; 87; 113; İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Türkçe Yazmaları, No: B.22; Konya Karatay Yusufâğa Ktp., 42 Yu 5371.

197 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I/393-4; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 101; Ögüt, Salim, "Fetavây-ı Fezziyye", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/443; Altaş, Rahime, *Şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin Fetavâ-yı Fezziyye İsimli Eserinin Değerlendirilmesi*, (YL), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2004, s. 28 vd.; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/32 vd.; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

198 Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 101; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/32 vd.; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

3. Hâşiye alâ Cüzi'n-Nebe li Isâmuddin el-İsferâînî

İsâmuddin el-İsferâînî (İbrahim b. Muhammed), (ö. 945/1538), Kâdî Beyzâvî'nin Envâru't-Tenzîl'inin Amme Cüzüne üzerine¹⁹⁹ Feyzullah Efendi hâşiye yazmıştır: Hâşiye alâ Hâşiyeti Isâm alâ Cüzi Amme Min Tefsîri'l-Beyzâvî. Beyzâvî Hâşiyesinin başından başlayıp 345'inci varaktan sonra cüz-i ammenin hâşiyesini içeren bir nüshasını Marmara İlahiyat'ın kütüphanesinde bulduk. (Marmara Üniversitesi Ktp., nr. 331, vr. (345-375 vr).

Feyzullah Efendi, otobiyografisinde Erzurum'da sürgün edildiği zaman içerisinde İsâm'ın Amme Cüzi hâşiyesine talikat yazdığını, ancak İsâm'ın Beyzâvî'ye yönelttiği eleştirileri cevapladığını ancak bunları risaleye kaydetmediğini belirtmektedir.²⁰⁰

4. Mecmua-i Hikâyât veya Letâifnâme

Kütüphane kayıtlarında şu iki yazma nüshasına ulaşabildik: *Letâifnâme*, Beyazıd Devlet Ktp., nr. 5619, vr. 85; *Mecmua-i Hikâyât*, İstanbul Üniversitesi Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 1631.

Literatürde mecmua-i hikâyât ve letâifnâme iki ayrı kitapmış gibi gösterilmektedir. Ancak iki eserin yazmaları elimize geçtiğinde, letâifnâme'yi bu sempozyumda bir tebliğe taşıyacak olan arkadaşlarımız Yrd. Doç. Dr. Mehmet Göktaş ile Yrd. Doç. Dr. A. Hilal Kalkandelen tarafından her iki eser okunarak karşılaştırılmış, iki metnin de aynı olduğu görülmüştür. (Bkz. İlgili tebliğ).

Feyzullah Efendi, II. Mustafa ve III. Ahmed'in şehzâde hocası olduğu dönemlerde şifahi olarak bazı latife ve nükteleri aktarınca padişahın isteği üzerine böyle bir eseri cem etmiştir. Müellif eser içerisinde latife, ğaribe, nasiha, acibe gibi başlıklarla bazen güldüren, bazen düşündüren nükteli ve mizah anekdotlarını bir araya getirmiştir.²⁰¹

5. Kitabü'l-Ezkâr bi'l-Aşiyi ve'l-İbkâr

Feyzullah Efendi'nin sahih sünnetten derlediği ezkâr ve evradı içeren; kendine has bir sistematikte kaleme aldığı zikir kitabıdır. Eserin ismi yazmalara ve kayıtlara farklı şekillerde düşmesine karşın başlıktaki otantik olanıdır. Birkaç yazma nüshasını tespit ettiğimiz eserin kayıtlardaki isimleriyle aşağıya alalım.²⁰² Feyzullah Efendi, eseri

199 İsâmuddin el-İsferayini ve ilgili eseri hakkında bkz. Durmuş, İsmail, "İsferayini, İsâmuddin", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/516-517.

200 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 24^a-25^a. Bkz. Şeyhî, *Vekâyîü'l-Fudelâ*, (1989), s. 249; Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislamları*, s. 101; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/32 vd.; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

201 Eser hakkında bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislamları*, s. 101; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/32 vd.; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

202 *Ezkârü'l-İbkâr*, Topkapı Sarayı Müzesi, Emanet Hazinesi Kitaplığı, no. 981, 36 vr; *Hülasatü'l-De'avat*,

yazmasının gerekçesini bir kısım insanların zikirlerin mutasavvıfların uydurması olduğunu sanarak bunlardan yüzçevirmesi ve bazılarının da senedi sahih olmayan; kendisine itimat olmayan rivayetlerden gelen evrada sarılması sebebiyle, sahih hadislerden derleyerek bir dua/zikir mecmuası kaleme aldığını eserin mukaddimesinde zikretmektedir. Eserin diğer önemli bir özelliği, hamışte duaların kendisinden alındığı rivayetleri kaydediyor olmasıdır.²⁰³

6. Kendi Kaleminden Arapça Terceme-i Hali / Otobiyografisi

Feyzullah Efendi'nin, doğumundan (1048/1639) başlayarak 1111/1699 yılına (yani öldürülmesinden , 1115/1703 üç yıl öncesine) kadar hayatını kronolojik olarak kaleme aldığı bir risalesidir. Risaleyi, 1111 yılında Arapça yazmış, esere herhangi bir isim koymamıştır. Eserin üç yazma nüshası mevcuttur: a) Harvard College Library, MS Arab 113, The Houghton Library 96 M-55 (36) 37 vr.; b) Rağib Paşa ktp., Yahyâ Tefvik, nr. 1587, 34 vr.; c) Bayezit Ktp., nr. 5050, 31vr.²⁰⁴ İlgili eseri, Ahmed Türek ve Fahri Çetin Derin, "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi" adıyla iki makalede tercümesini yayınlamışlardır (*Tarih dergisi*, sayı: 23, (1969), s. 205-218; sayı: 24, (1970), s. 69-92).²⁰⁵

7. Şeceresi veya Tasavvuf Silsilesi

Feyzullah Efendi, bir anlamda ataları olan tasavvufi silsilesini; geriye doğru şeceresini tanıttığı bir risalesidir. İlgili risalenin tek bir yazma nüshasına ulaştık: Harvard College Library, MS Arab 113, The Houghton Library 96 M-55 (36) 21 vr.

İlgili eseri, Feyzullah Efendi'nin ayrı anadan kardeşi olan Seyyid el-Hac Mehmed Habîb Efendi'nin torunu olan Erzurum Valisi Abdurrahman Paşa tercüme etmiştir. Bu eserin bir nüshasını tespit edebildik: İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, İbnü'l-Emin Mahmut Kemal İnal Bölümü, nr. 3718. İlgili risale, 84 varaktan oluşmaktadır. Bu tercümenin muhtevası, Fahri Ç. Derin tarafından "Şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risale" ismiyle özetlenerek yayınlanmıştır. (*Tarih Dergisi*, sayı: X/14, (1959), s. 97-104).²⁰⁶

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin Yazmaları, nr. 1285/2, vr. 104; *Risale-i Ed'ye*, Bayezit Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 1352, 24 vr.; *Kitabü'l-Ezkâr*, İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp, Nadir Eserler Koleksiyonu, Arapça Yazmalar, nr. 5744, 37 vr.; *Risale fi ma yukrau fi's-Sabah ve'l-Mesa*, Nuri Osmanîye Ktp., 2847/1, 18 vr.

203 Feyzullah Efendi, *Kitabü'l-Ezkâr*, Topkapı Sarayı Müzesi, vr. 1^b-2^a. Eser hakkında bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 101; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/32 vd.; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

204 Eser hakkında bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 101; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/32 vd.; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

205 Eser hakkında bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 101; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Tayşi, "Feyzullah Efendi", *TDAD*, XXIII/32 vd.; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

206 Eser hakkında bkz. Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, s. 101;

8. Talikat alâ Hâşiyeti Halhâli alâ Şerhi'l-Akâid li'd-Devvâni

Feyzullah Efendi, Erzurum'da sürgünde bulunduğu sıralarda Celâleddin ed-Devvâni'nin akâid şerhine Halhâli'nin yazdığı hâşiyeye talikat yazdığını, burada Karabâği'nin hâşiyesine Halhâli'nin tenkitlerini cevaplandırıldığını ifade etmektedir.²⁰⁷ Araştırmalarımıza rağmen eserin yazma nüshasını tespit edemedik.

9. Şerhu Kasideti İbn Sina

İbn Sina'nın *el-Kasidetü'r-Ruhiyye veya el-Kasidetü'n-Nefsiyye* adlı kasidesine Feyzullah Efendi'nin yazmış olduğu şerhidir. Bir nüshasına ulaştık: Süleymaniye Kütüphanesi, Hamidiye, nr. 389, 3 vr.

10. Şerhu Kasideti Hacı Bayram Veli

Hacı Bayram Veli'nin yazmış olduğu bir kasideye yaptığı şerhidir. Birkaç yazma nüshası mevcuttur. İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. 363/2, 11-14 vr.; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. 464, 44-45 vr.; İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, nr. 145/2, 2 vr.

11. Nesâyhü'l-Müluk (veya Şerhu Hadisi Tecdid)

Feyzullah Efendi'nin kaynaklarda ve kütüphane kayıtlarında zikredilen iki yazma nüsha mevcuttur. Birincisi, Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi, nr. 2122/2'de kayıtlıdır. İkincisi ise, Millet Genel Kütüphanesi, AE. Edebiyat, nr 319'da kayıtlıdır. Arkadaşımız Yrd. Doç. Dr. Hanifi Şahin, bu iki eseri incelemiş, birincisinin Feyzullah Efendi'den yaklaşık iki asır önce yazılan ve müellifi belli olmayan bir eser; ikincisinin ise Gazâlinin Nasihatnamesinin Farsçaya tercümesidir.

Uşşakizâde'nin Tarihi üzerine çalışan Yrd. Doç. Dr. Raşit Gündoğdu'nun Tarih-i Uşşakizâde'nin içerisinde Nesâyihu'l-Müluk'u yayınladığı ifadesinden hareketle, ilgili metni aldık. Bu metnin kaynaklarda tecdid hadisi diye geçen ve Feyzullah Efendi'ye nispet edilen risalenin aynı olduğunu gördük. Uşşakizâde, Tarih'inin 220-23'üncü varakları arasında ilgili eseri yayınlamıştır.²⁰⁸ Ayrıca müceddid hadisi diye adlandırılan bu risalenin iki ayrı yazma nüshası mevcuttur: Birinci nüsha iki kısımdan oluşmaktadır. İlk kısmı, metni (9vr), ikincisi (10 vr) ise Osmanlıcaya tercümesidir: Süleymaniye Ktp, Hacı Mahmud Efendi, nr. 2149, 19vr. İkinci nüsha ise, Süleymaniye Ktp., Raşid Efendi, nr. 1008, 3vr. Her üç nüshanın metinleri hemen hemen aynıdır. Bir taraftan müceddid hadisini incelemekte; II. Mustafa'nın müceddid olduğunu ortaya koymakta; ara yerde de nasihatları zikretmektedir. (Geniş bilgi için Hanifi Şahin'in tebliğine bkz.)

Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Tayşi, "Feyzullah Efendi", TDAD, XXIII/32 vd.; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

207 Feyzullah Efendi, *Tedris*, vr. 24^a-25^a; Ayrıca bkz. Müstakimzâde, *Devhatü'l-Meşâyih*, s. 76; Şeyhî, *Vekâyihü'l-Fudela*, (1989), s. 249; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmâni*, II/533; Altınsu, *Osmanlı Şehulislamları*, s. 101; Köprülü, "Feyzullah Efendi", IV/599; Tayşi, "Feyzullah Efendi", TDAD, XXIII/32 vd.; Okumuş, "Feyzullah Efendi", I/351-2.

208 Uşşakizâde, *Tarih*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 2438, 220-223 vr.

B. Feyzullah Efendi'ye Nispeti Sıkıntılı Olan Eserler

Riyâzü'r-Rahme ve *Tercümetu Ravzati'l-Ahyâr* adlı eserlerin –en azından- elimizdeki nüshalar açısından Feyzullah Efendi'ye aidiyeti sıkıntılıdır. Şimdi biraz bunlar hakkında bilgi verelim.

1. Riyâzü'r-Rahme

Ahlakla ilgili olduğu söylenen eserin üç ayrı yazma nüshası vardır. Feyzullah Efendiye nisbet edilmektedir.

Bayezid Devlet Ktp, Veliyyüddin Efendi, nr. 3224'de kayıtlı bir mecmuanın ilk kitabı olarak *Riyâzü'r-Rahme* adlı yazma eser vardır. Eserin iç kapağında Riyâzü'r-Rahme kaydı vardır; ancak müellifi zikredilmemiştir. Risalenin başında da sonunda müellifine dair bir kayıt yoktur. Sadece 1127 yılında yazıldığına dair bir bilgi vardır.

Milli Kütüphane, nr.3554/19 kayıtlı mecmuanın 19. risalesi, Riyâzü'r-Rahme olup 159-184 varak arasında yer almaktadır. Bu nüshanın başında müellifin ismi, Hüseyin Al-i Adanavî şeklinde kaydedilmiştir.

Afyon Gedik Ali Paşa Ktp., nr. 17751/1 numarada kayıtlı olan mecmuanın içinde ilk risale, Riyâzü'r-Rahmedir. Bu nüshanın 11 varağında müellifin ismi Hüseyin Alî şeklinde bir beyite kayıt düşülmüş, yanına çıkıntı yapılarak müellif kaydı konulmuştur. Muhtemelen beyit içerisinde geçen “Feyz” kelimesinden feyiz alarak birileri bunu Feyzullah Efendi'ye nispet etmiş olsa gerektir. Sonuç itibarıyla elimizdeki bu nüshaların Feyzullah Efendi'ye aidiyetini sağlamlaştıracak herhangi bir kanıtı sahib değiliz.

2. İbn Hatib el-Amasî'nin Ravzu'l-Ahyâr'ının Tercümesi

Ravzu'l-Ahyâr, Zemaşeri'nin *Rebiü'l-Ebrar* adlı edebiyat antolojisinin bir muhtasarıdır. İbn Hatib el-Amasî'ye aiddir. Kaynaklarda Feyzullah Efendi'nin bunu tercüme ettiği kaydedilmektedir ki, bir kütüphanede bu risalenin tercümesini bulduk. Çorum Zeytinöğlü İlhalk Kütphanesi, nr. 487, 144 vr. Yazmanın ilk varağında Sultan Abdülmecid kaydı olduğu gibi, başında da sonunda da müellif ismi geçmemektedir. Bir başka destekleyici nüsha elimizde olmadığı için şu an bu risaleyi Feyzullah Efendi'ye nispet etmemiz mümkün gözükmemektedir.

C. Feyzullah Efendi ve Ailesi Hakkında Yazılan Eserler

1. Mecmuatu Medâihi Şeyhülislâm Feyzullah Efendi

Bu risale, şeyhülislâm ve ailesi hakkında yazılmış Türkçe, Farsça ve Arapça şiirleri toplayan bir mecmuadır. Mukaddime'de Feyzullah Efendi'ye yazılan methiyelerin kaybolup gitme endişesinden dolayı oğlu Seyyid İbrahim (Enverî) tarafından cemedildiği ifade edilmektedir. Bir yazma nüshasını tespit edebildik: Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2843, 170 vr.

2. Şerhu Kasideti Medhi Şeyhülislam

Feyzullah Efendi'nin damadı Köprülüzâde Abdullah Paşa'nın kayınpederini öven bir kasidesine fetva emini Mehmed Selim Efendi'nin yaptığı şerhtir. Bir yazma nüshası mevcuttur: Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Emanet Haziresi, nr. 1605, vr. 80 vr.

D. Feyzullah Efendi Hakkında Yapılan Modern Çalışmalar

Ahmet Türek; Fahri Ç. Derin, "Feyzullah Efendi'nin Kendi Kaleminden Hal Tercümesi", *İÜEF Tarih Dergisi*, İstanbul, S. 23, 1969, ss. 205-218, S. 24, (Mart-1970), 69-92.

Bayhan Kırmızı, *Osmanlı Tarihinde Maktul Şeyhülislam*, İÜEF Mezuniyet Tezi, İstanbul, 1958.

Fahri Ç. Derin, "Şeyhülislam Feyzullah Efendi'nin Nesebi Hakkında Bir Risale", *İÜEF Tarih Dergisi*, C.X/14, İstanbul, 1959, 97-104.

Hrand D. Andreasyan, "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası", *İÜEF Tarih Dergisi*, C. XI/15, (İstanbul: 1960), 62-3.

Huriye Gerçek, *Feyzullah Efendi, Ailesi, Ecdadı, Evladı ve Arkabaları*, İÜED, bülten, 1950.

İsmail Katgı, "Osmanlı devletinde Padişah Emriyle (Siyaseten) Katledilmiş Şeyhülislamlar", *History Studies*, vol. 5, issue: 3, 2013, s. 85-113.

İsmail Katgı, *Osmanlı Devleti'nde Öldürülen Şeyhülislamlar*, GAZU Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep, 2011,

Madeline C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti-Osmanlı Ulemâsı (Klasik Dönem Sonrası)*, çev. Mehmet F. Özçınar, Birleşik yay., (Ankara: 2008)

Mehmet Serhan Tayşi, "Feyzullah Efendi", *DİA*, XII, İstanbul, 1995, 527-8.

Mehmet Serhan Tayşi, "Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi Ve Fezziyye Medresesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S. 23, İstanbul, 1983, 9-100.

Okumuş, Mesut, "Erzurumlu Şeyhülislam Feyzullah Efendi ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk-İslam Düşüncesi Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Erzurum, 2006.

Orhan Fuad Köprülü, "Feyzullah Edendi", *İA*, IV, MEB yay., İstanbul, 1993, 593-600.

Osman Okumuş, "Osmanlı Tarihinde Katledilen Şeyhülislamlar", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, cilt: 5, no. 1, 2013, s. 387-396.

Özgen Özcan, *Pious Endowments and Land in the Seventeenth Century Ottoman Empire: The Vakf of Şeyhülislam Feyzullah Efendi*, Bilkent Üniversitesi, January 2013.

Rahime Altaş, Şeyülislam Feyzullah Efendi'nin Fetavâ-yı Fezziyye isimli eserinin değerlendirilmesi, YL, Erzurum, 2004.

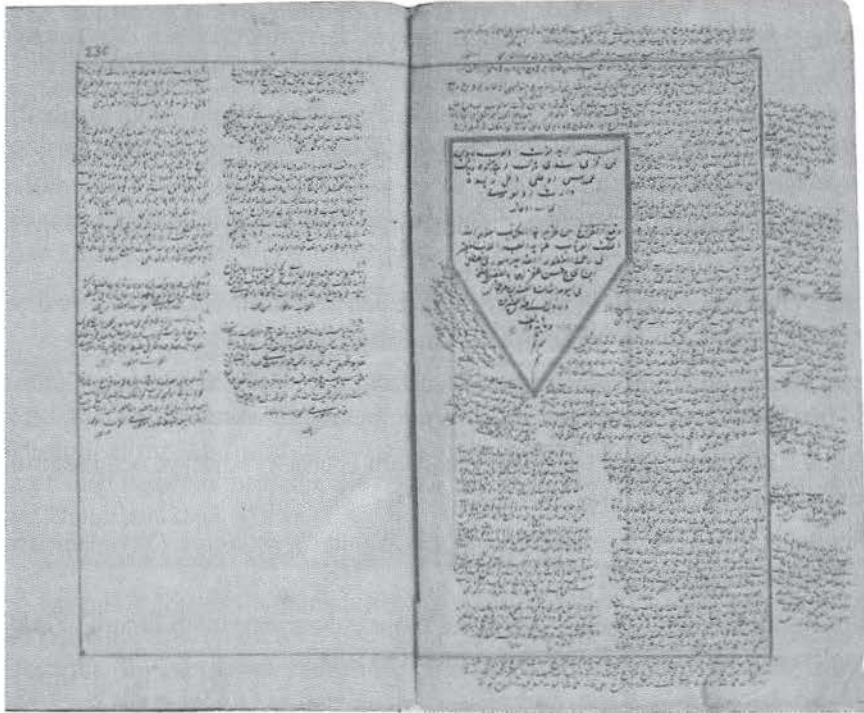
Sabra Follet Meserve, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Michigan, 1966.

Selim Karahasanoğlu, "Yanlış Zamanda Yanlış Adam: Feyzullah Efendi", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 5, (2005), 843-847

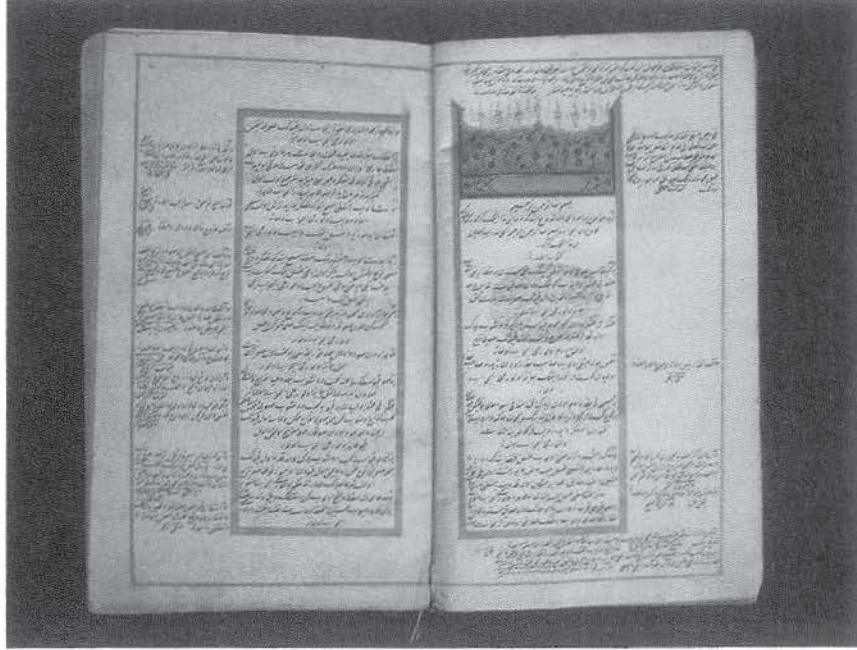
V. YAZMA NÜSHALARDAN ÖRNEKLER

Fetavâ-yı Fezziyye'nin ilk varağı

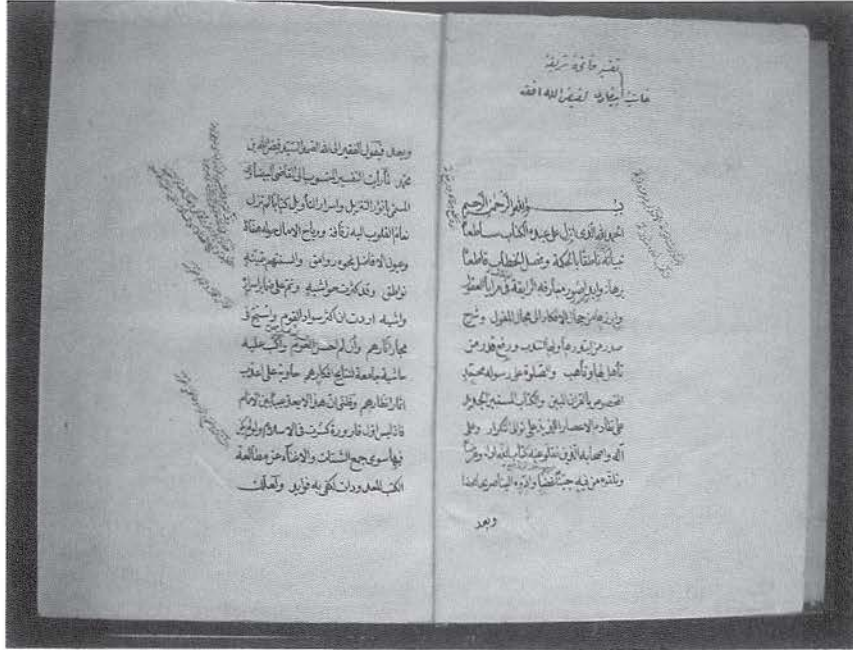
Fetavâ-yı Fezziyye'nin son varağı

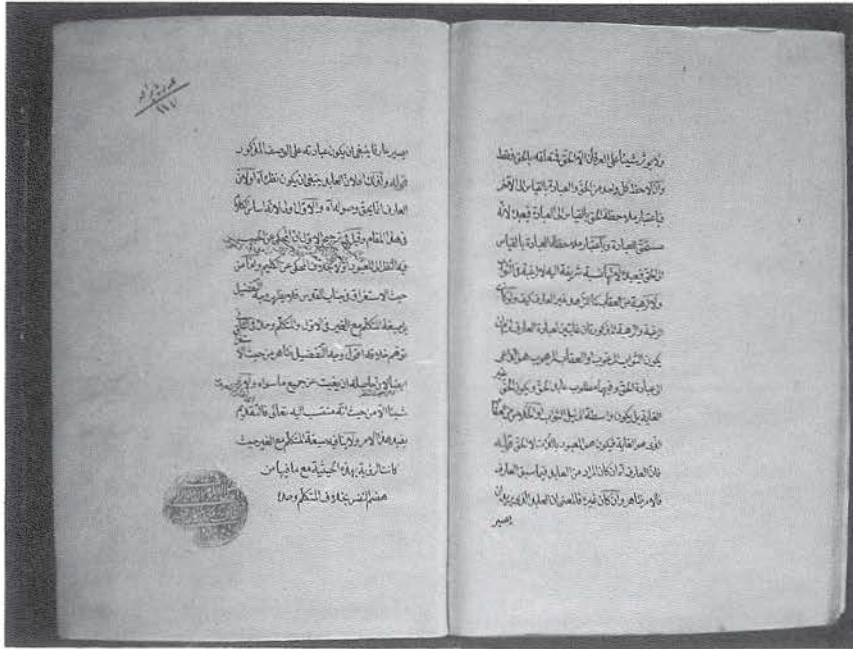
Fetavâ-yı Fezziyye'nin bir başka nüshasının ilk varâğı

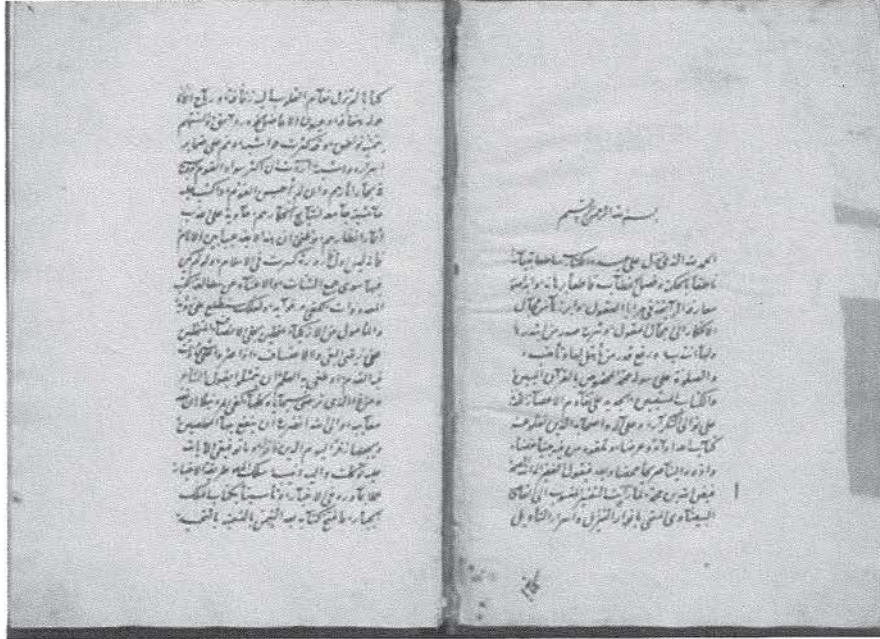
Fetavâ-yı Fezziyye'nin ilk baskısının ilk ve son sayfası

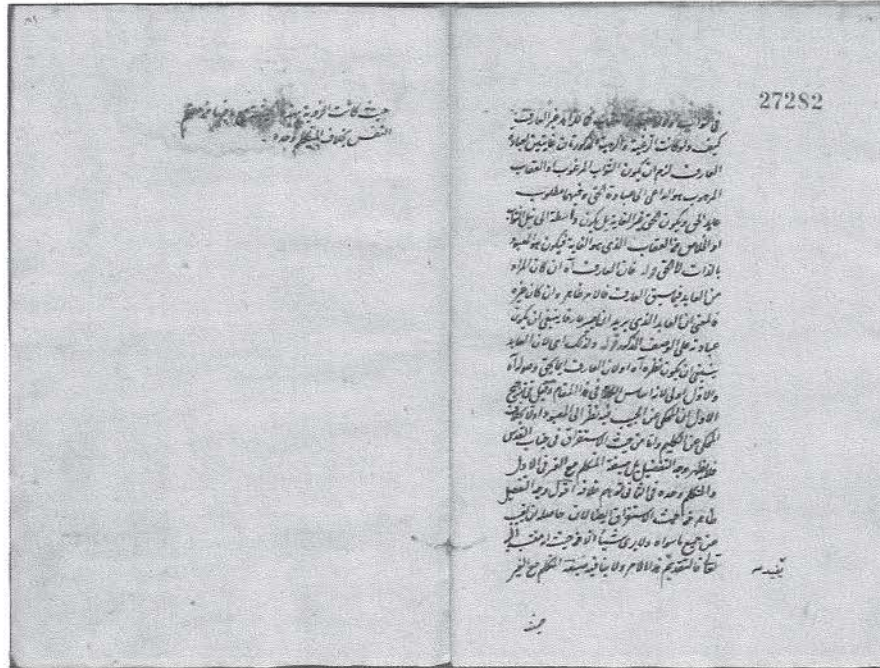
Hâşiye alâ Sureti'l-Fatiha min Envârî't-Tenzîl'in ilk varağı

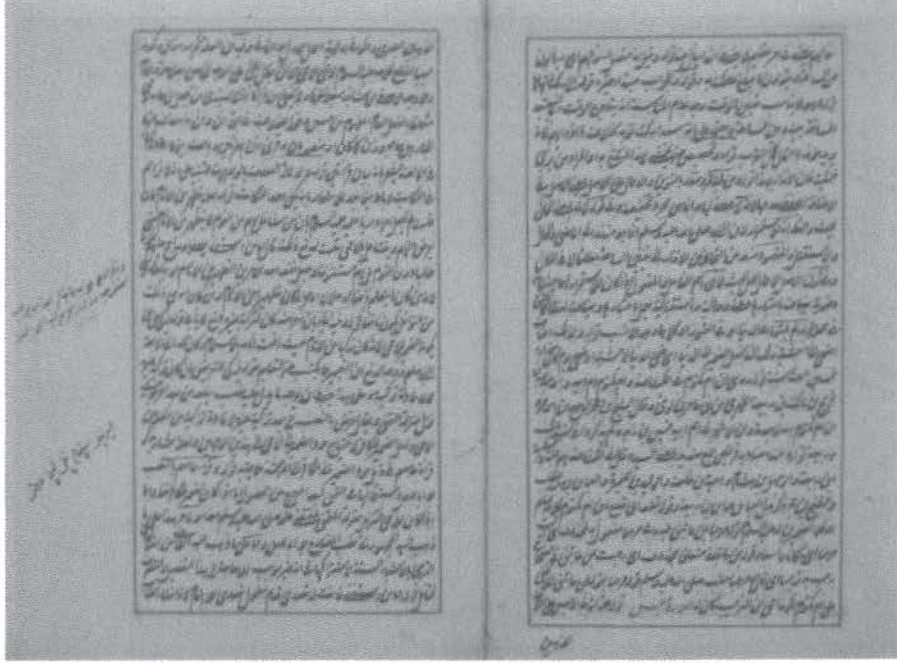
Hâşiye alâ Sureti'l-Fatiha min Envârî't-Tenzîl'in son varağı

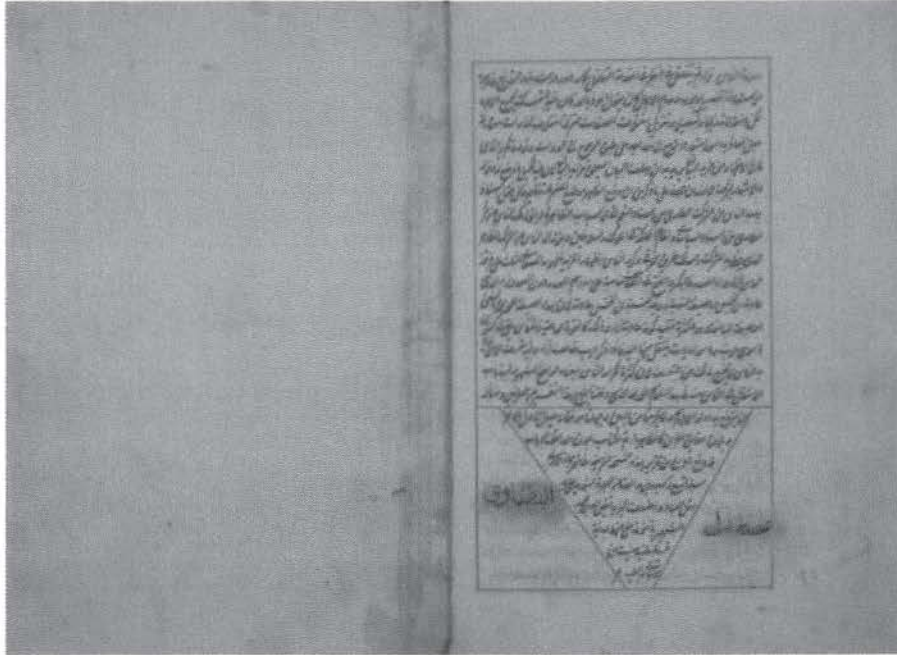
Hâşiyetü'l-Fatihâ min Envâri't-Tenzil'in başka nüshasının ilk varacağı

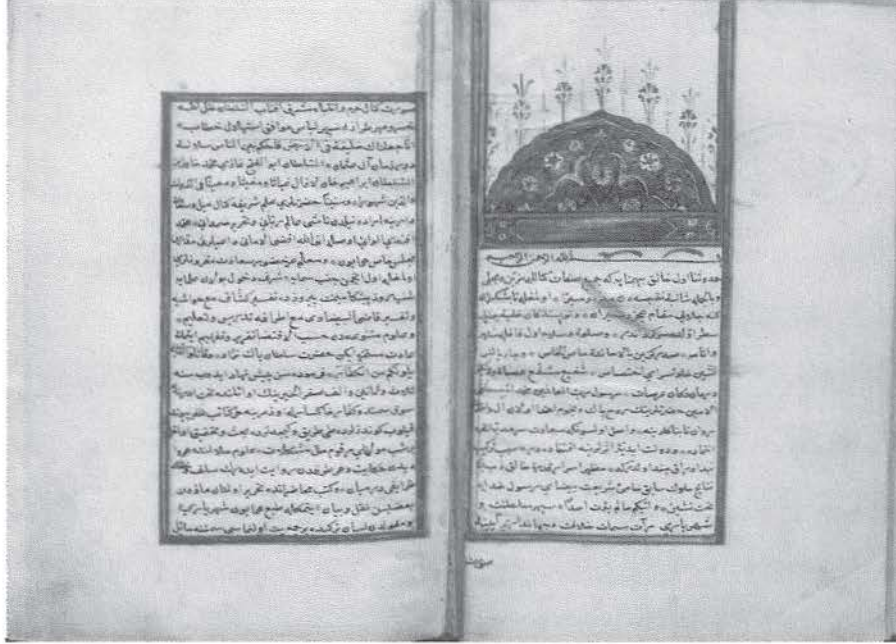
Hâşiyetü'l-Fatihâ min Envâri't-Tenzil'in başka nüshasının son varacağı

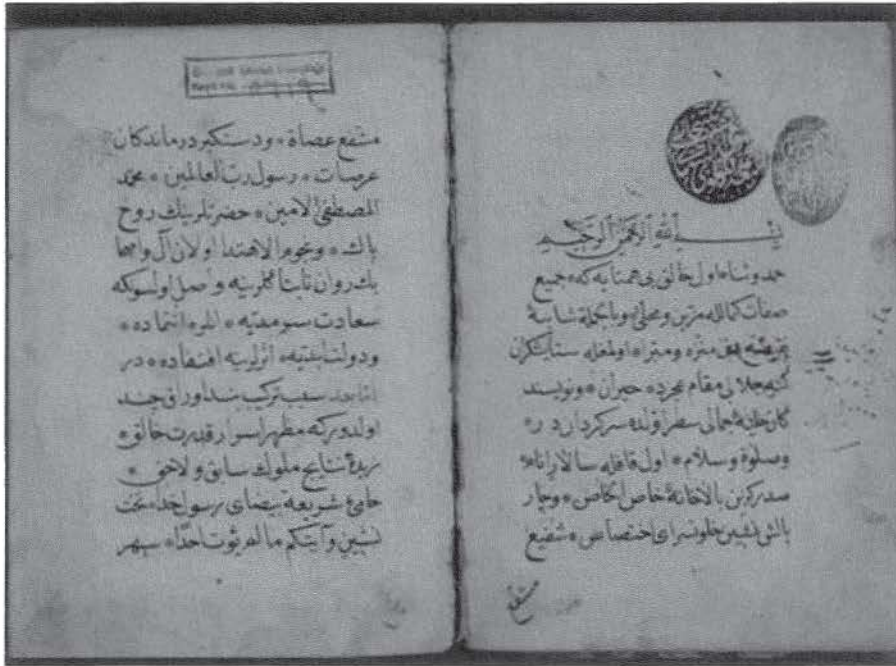
Hâşiye alâ Hâşiye Cüzi'n-Nebe li Isâmuddin'in ilk varağı

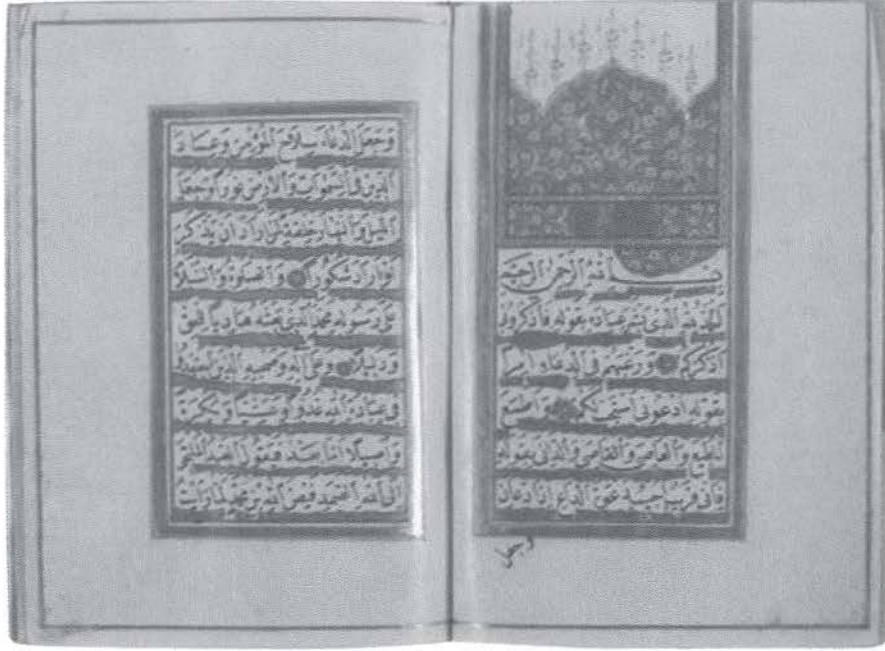
Hâşiye alâ Hâşiye Cüzi'n-Nebe li Isâmuddin'in son varağı

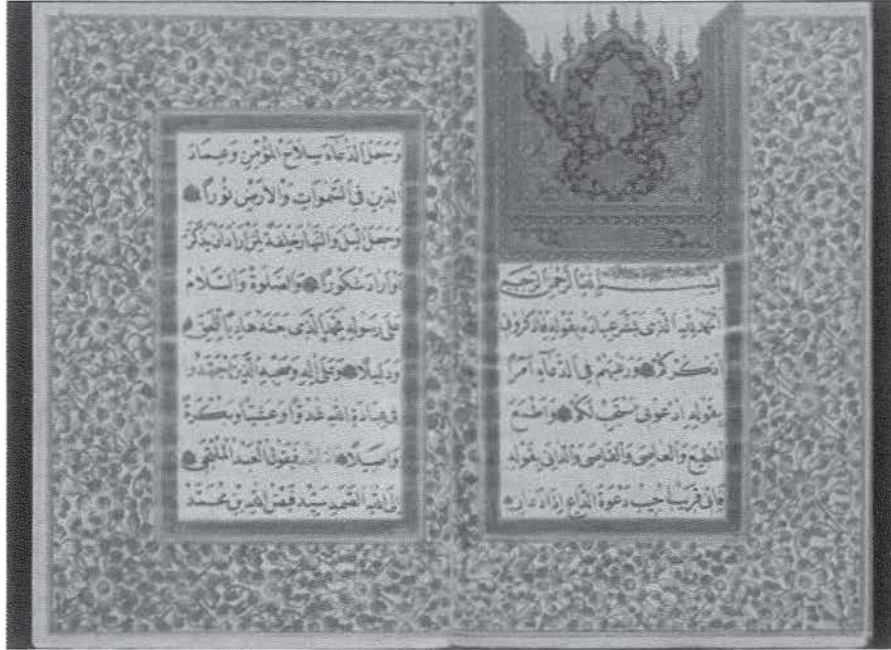
Mecmua-i Hikâyât/Letâifnâmenin bir nüshasının ilk varâğı

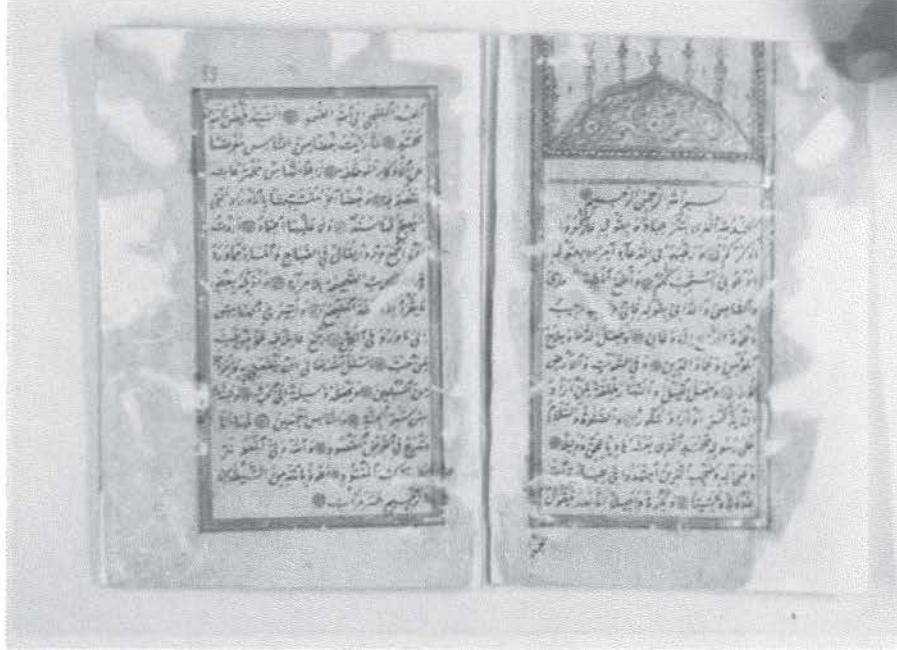
Mecmua-i Hikâyât/Letâifnâmenin diğeri bir nüshasının ilk varâğı

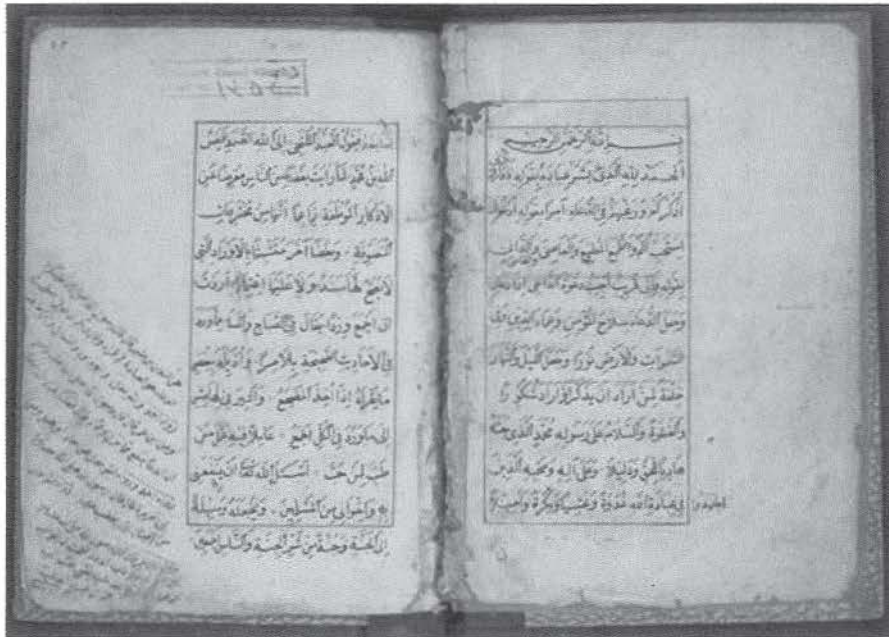
Kitabü'l-Ezkâr'ın bir nüshasının ilk varağı

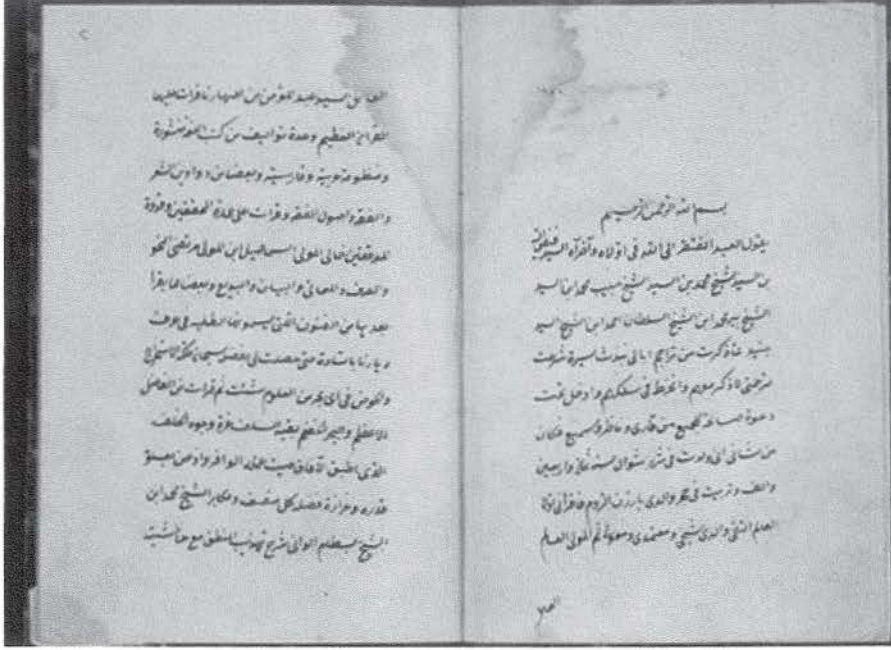
Kitabü'l-Ezkâr'ın diğeri bir nüshasının ilk varağı

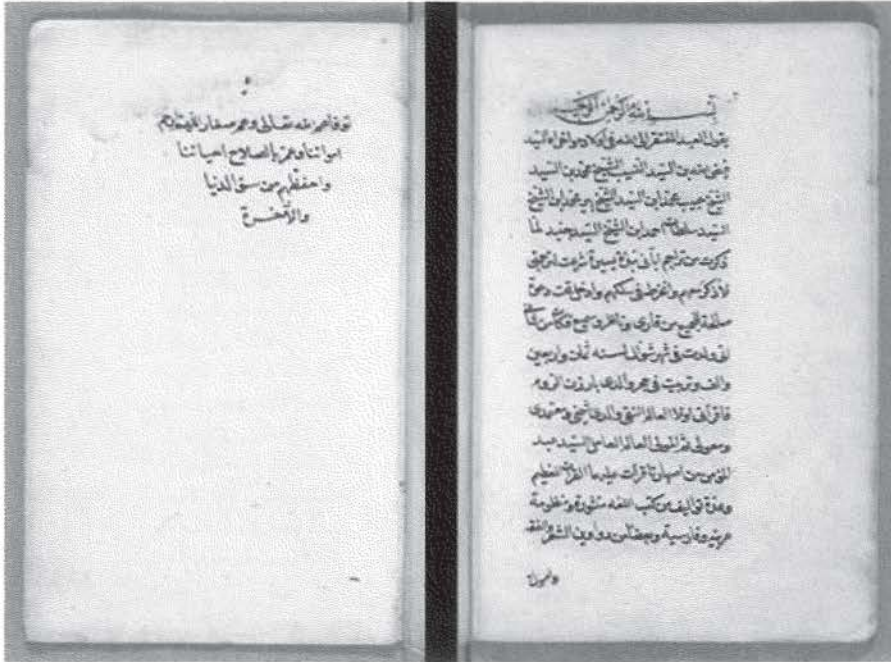
Kitabü'l-Ezkâr'ın başka bir nüshasının ilk varağı

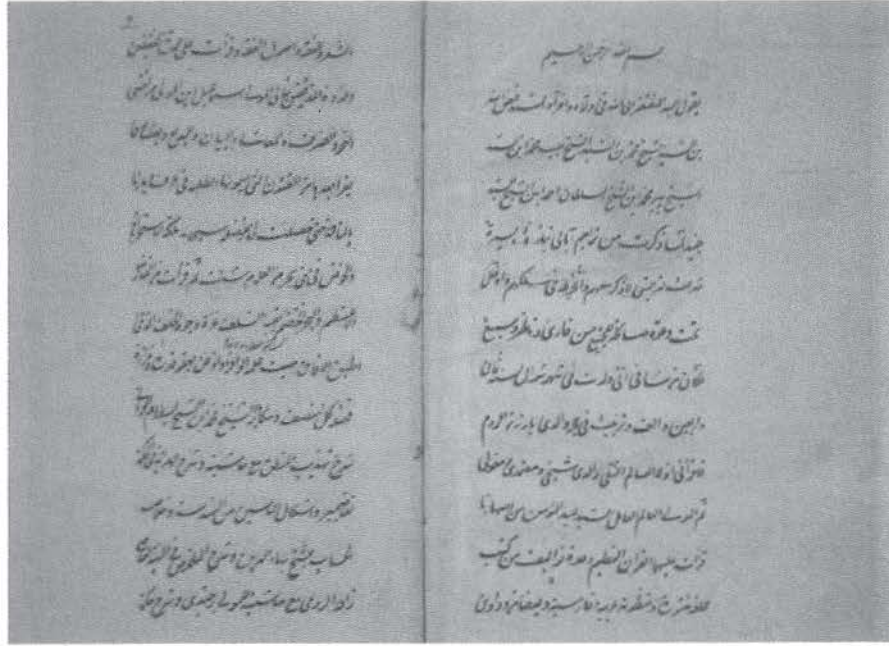
Kitabü'l-Ezkâr'ın başka bir nüshasının ilk varağı

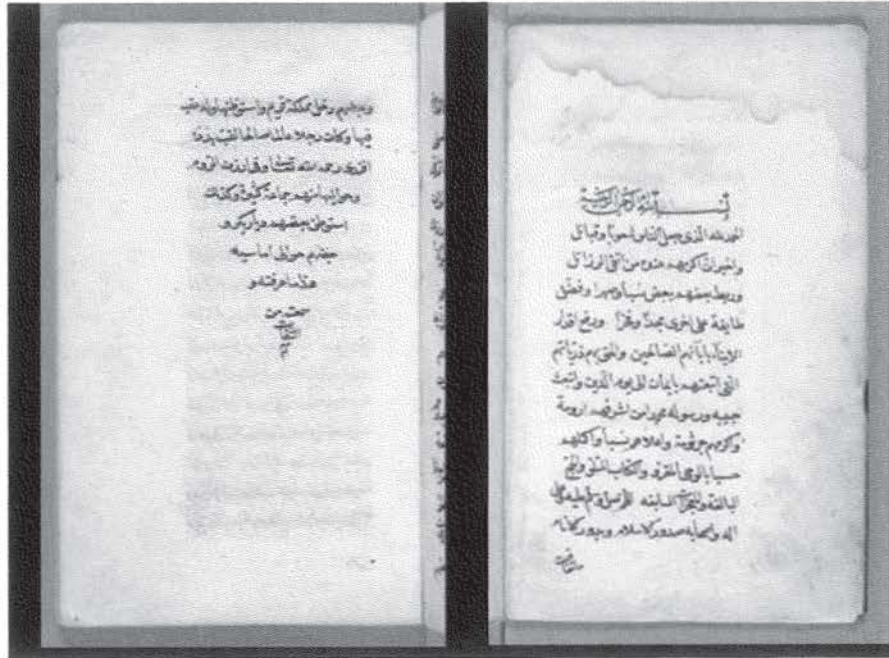
Otobiyoğrafisinin bir nüshasının ilk varacağı

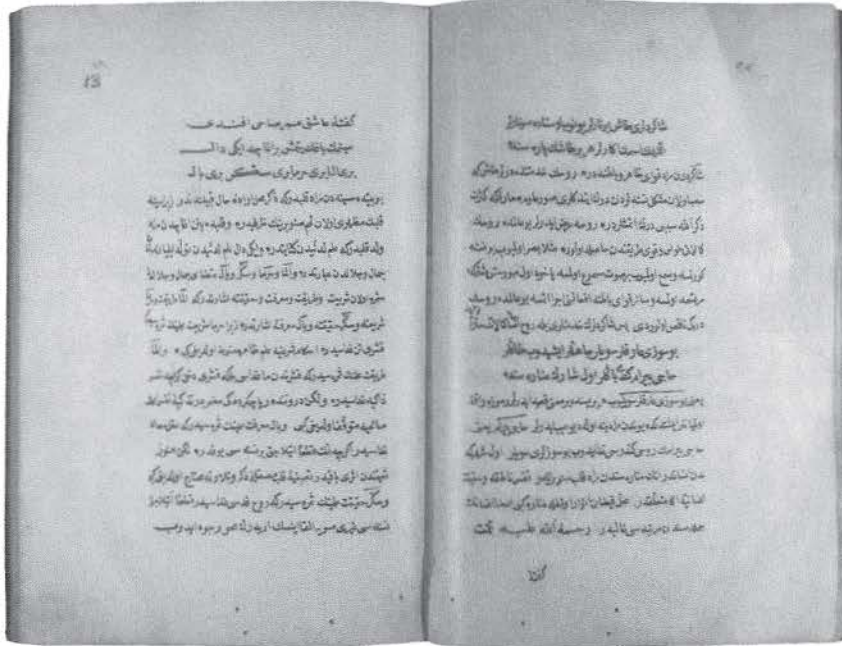
Otobiyoğrafisinin bir başka nüshasının ilk ve son varacağı

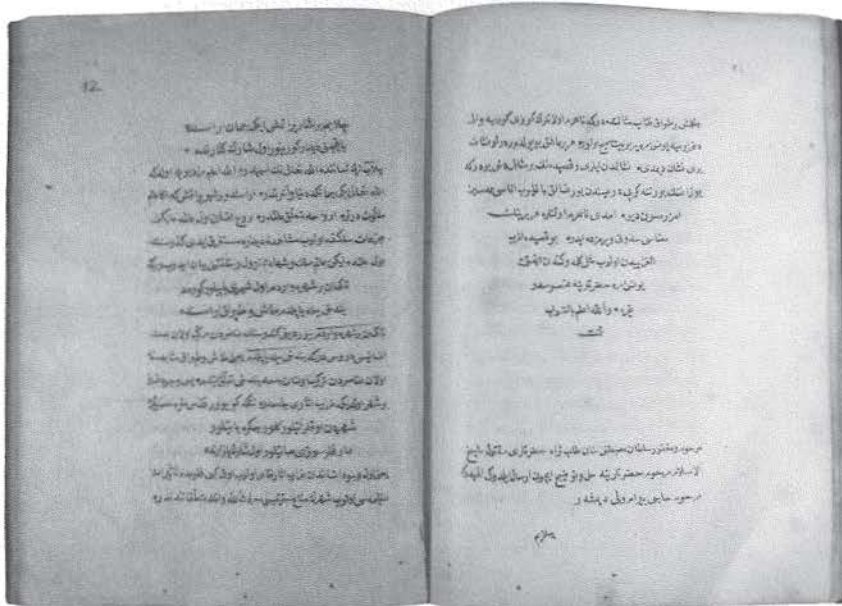
Otobiyoğrafisinin bir nüshasının ilk varığı

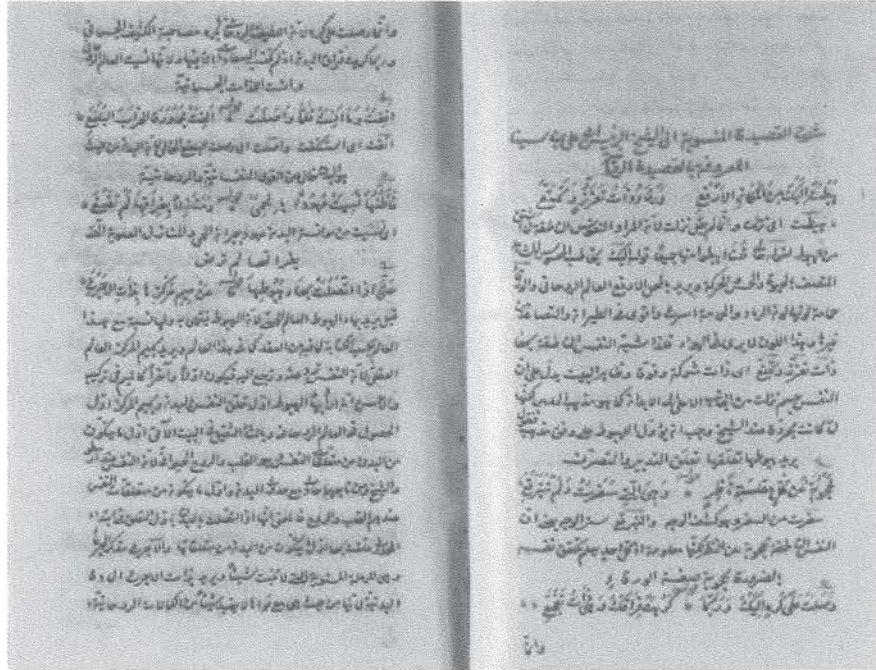
Şercesinin/Tasavvuf silsilesinin ilk ve son varığı

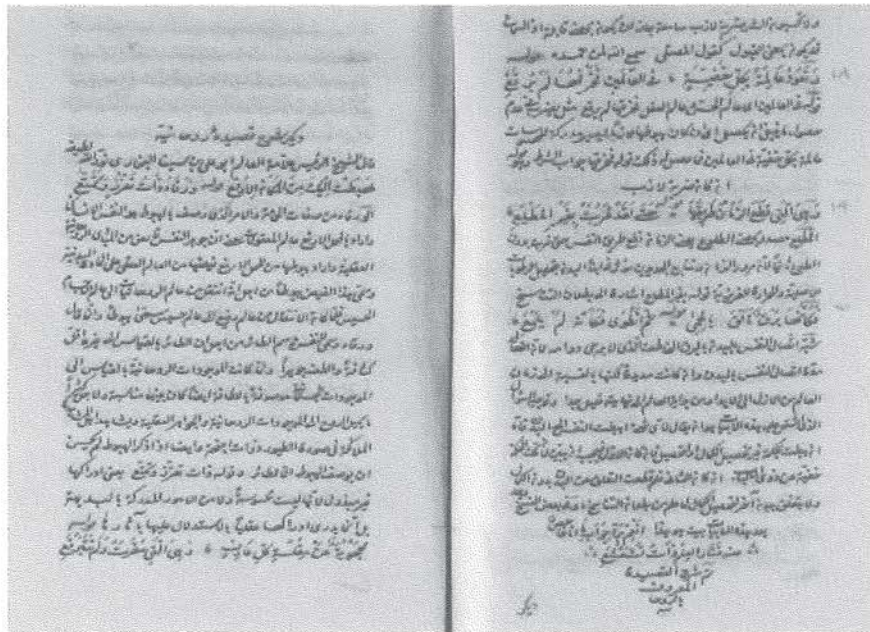
Şerhu Kasideti Hacı Bayram Veli'nin ilk varağı

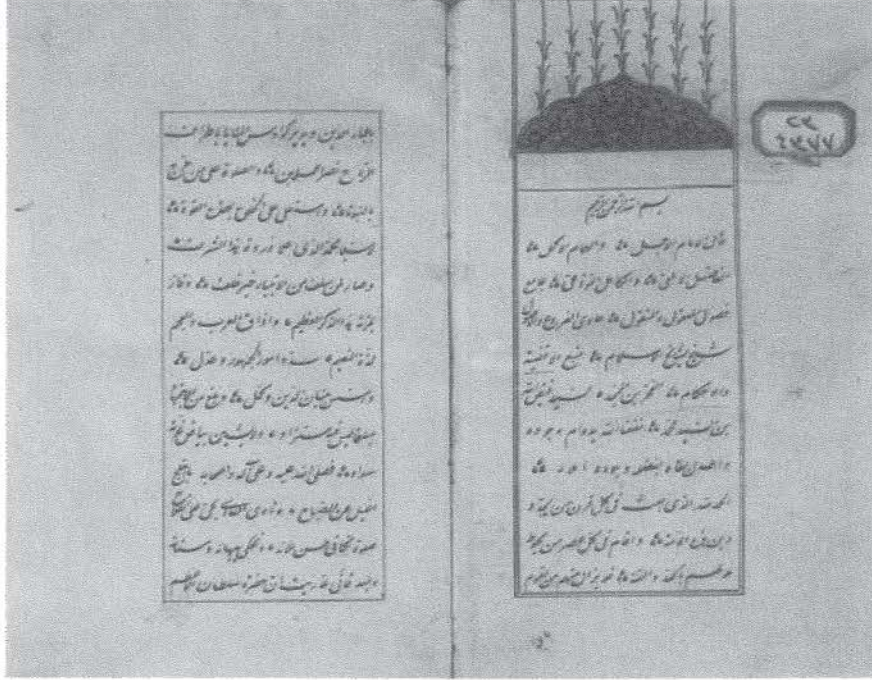
Şerhu Kasideti Hacı Bayram Veli'nin son varağı

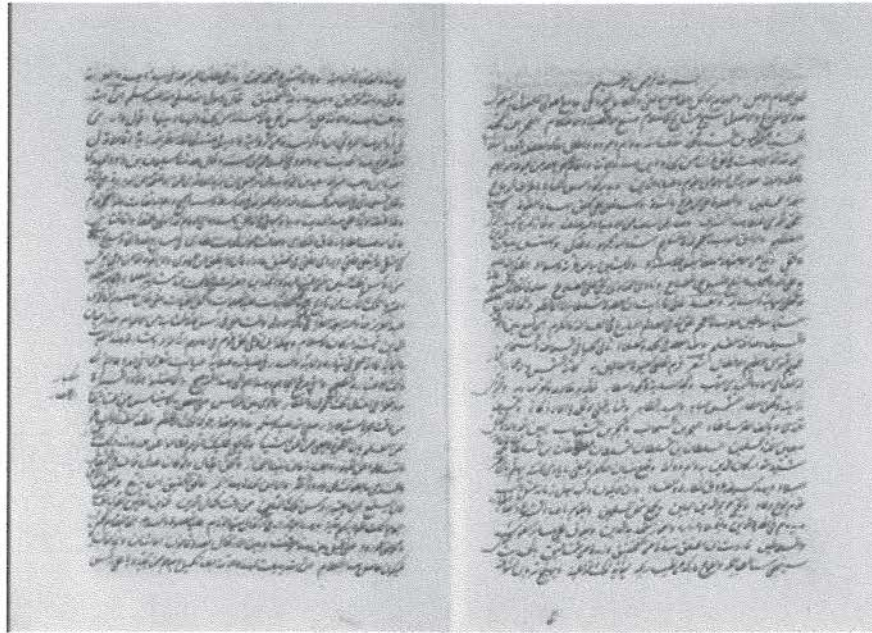
Şerhu Kasideti İbn Sina'nın ilk varacağı

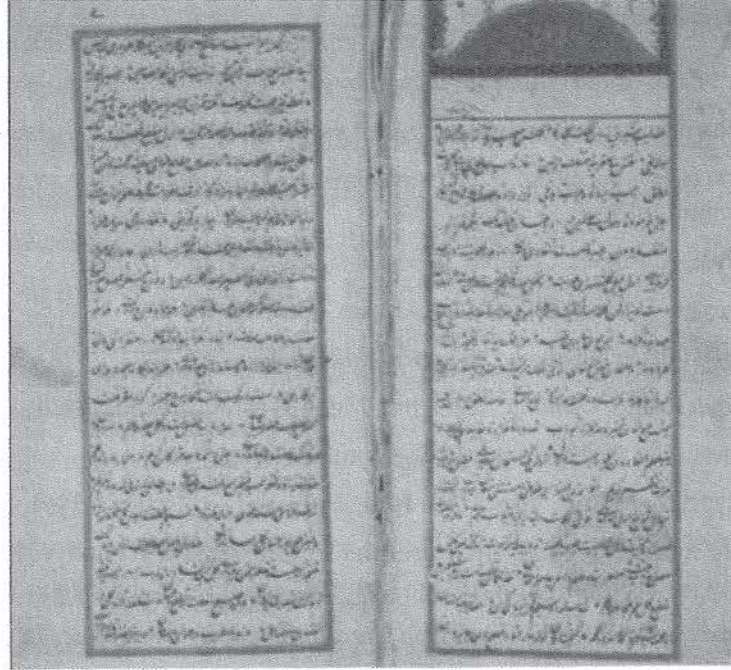
Şerhu Kasideti İbn Sina'nın son varacağı

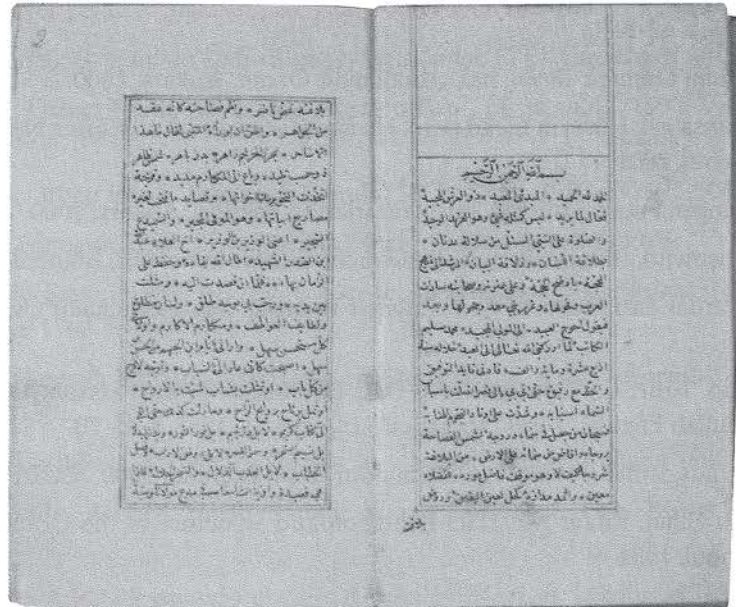
Nasihatü'l-Mülük/ Tecdid Hadisinin ilk varağı

Nasihatü'l-Mülük/ Tecdid Hadisinin başka nüshanın ilk varağı

Mecmua-i Medaihi Şeyhulislâm'ın ilk varâğı

Şerhu Kasideti Medhi Şeyhulislâm'ın ilk varâğı

VI. KAYNAKLAR

- Abdi Paşa, Abdurrahman, *Vekâyi-nâme*, çev. Fahri Çetin Derin, İstanbul, 2008.
- Abdurrahman Şeref, *Osmanlı Devleti Tarihi*, haz. Musa Duman, İstanbul, 2005.
- Abou el-Haj, Rifa'at Ali, *1703 İsyani: Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, çev. Çağdaş Sümer, İstanbul, 1984.
- Adivar, A. Adnan, *Osmanlı Türklerinde İlim*, İstanbul, 1970.
- Afyoncu, Erhan, "Zenta", *DİA*, Ankara, 2013, 44/279-281.
- Ahmed Rif'at b. İsmail, *Devhatü'n-Nükabâ*, İstanbul, 1283.
- Ahmet Rasim, *Osmanlı Tarihi*, haz. Metin Hasırcı, İstanbul, 2002.
- Aksun, Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul, 1994.
- Aktepe, M. Mümir, "Amcazâde Hüseyin Paşa", *DİA*, İstanbul, 1991, III/8-9.
- Altaş, Rahime, Şeyhulislâm Feyzullah Efendi'nin Fetavâ-yı Feyziyye İsimli Eserinin Değerlendirilmesi, (YL), Ankara Üniversitesi SBE, Ankara, 2004.
- Altınay, Ahmet Refik, *Osmanlıda Hoca Nüfuzu*, çev. Güven Akçağ, İstanbul, 1997.
- Altınsu, Abdülkadir, *Osmanlı Şeyhulislâmları*, Ankara, 1972.
- Andreasyan, Hrand D., "Balatlı Georg'a Göre Edirne Vak'ası", *Tarih Dergisi*, (1960), XI/15, s. 62-3.
- Anonim Osmanlı Tarihi*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, 2000.
- Ayvansarayî, Hüseyin Efend (vd.), *Hadikatü'l-Cevâmi*, haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul, 2001.
- Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri*, Ankara, 2000.
- Danişmend, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul, 1972.
- Defterdâr Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vakayiât*, haz. Abdülkadir Özcan, Ankara, 1995.
- Derin, Fahri Ç., "Mustafa II'ye Dair Bir Risale", (yazar: Hasan Ağa-zâde Hacı Abdullah Efendi), *Tarih Dergisi*, cilt: 19, sayı: 13, 1958, s. 45-70.
- Durmuş, İsmail, "İsferayini, Isâmüddin", *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/516-517.
- Ebou-Elhaj, Rifa'at Ali, *1703 Rebellion and Structure of the Ottoman Politics*, İstanbul, 1984.
- Ekinci, Ramazan, *Uşşâkizâde Hasib'in Zeyl-i Şeka'iki (İnceleme-Metin-Dizin)*, (doktora tezi), Celâl Bayar Üniversitesi SBE, Manisa, 2014.

- Emecen, Feridun, "Sürmeli Ali Paşa", *DİA*, Ankara, 1989, II/427.
- Feyzullah Efendi, *Şecere*, The Houghtton Library MS Arab 113.
- Feyzullah Efendi, *Tedris*, The Houghtton Library MS Arab 113.
- Hammer, J. Von, *Devlet-i Osmaniye Tarihi*, haz. Mü'min Çevik, İstanbul, 2010.
- İlgürel, Mücteba, "Elmas Mehmed Paşa", *DİA*, Ankara, 1995, XI/62-3.
- İlgürel, Mücteba, "Zenta", *İA*, İstanbul, 1986, XIII/536.
- İlmiyye Sâlnâmesi (Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhulislâmlar), haz. Seyit Ali Kahraman vd., İstanbul, 1998.
- İpşirli, "Üsküdar'da Medfun Şeyhulislâmlar", *IV. Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul, 2006, II/445-472.
- İpşirli, Mehmed, "Mustafa Efendi: Feyzullah Efendizâde", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/297-8.
- İpşirli, Mehmet, "Debbağzâde Mehmed Efendi", *DİA*, İstanbul, 1994, IX/62-3.
- İpşirli, Mehmet, "Mirzâzâde Şeyh Mehmed Efendi", *DİA*, 2005, XXX/170-1.
- İsâzâde Abdullah, *Tarih-i İsâzâde*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul, 1996.
- Kantemir, Dimitri, *Osmanlı Devletinin Yükselişi ve Çöküşü*, Ankara, 1980.
- Karal, Enver Ziya, "Ahmed III", *İA*, İstanbul, 1940, I/165-168.
- Katgi, İsmail, *Osmanlı'da Öldürülen Şeyhulislâmlar*, (YL), Gaziantep, 2011.
- Köprülü, Orhan Fuad, "Amcazâde Hüseyin Paşa", *İA*, İstanbul, 1993, V/I, s. 646-50.
- Köprülü, Orhan Fuad, "Feyzullah Efendi", *İA*, İstanbul, 1993, IV/593-600.
- Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmânî*, haz. Nuri Akbayar, İstanbul, 1996.
- Meservey, Sabra Follet, *Feyzullah Efendi: An Ottoman Şeyhülislam*, (doktora), Michigan, 1966.
- Murâdî, Seyyid Muhammed Halil, *Silkü'd-Dürer fi Ayâni'l-Karnî's-Sâni Aşer*, Bağdad, 1301.
- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyicü'l-Vukûât*, haz. Neşet Çağatay, Ankara, 1980.
- Mü'minzâde, Ahmed Hasib Efendi, *Ravzatü'l-Küberâ*, Haz. Mesut Aydın, Ankara, 2003.
- Müstakimzâde, Süleyman Saadeddin, *Devhatü'l-Meşâyih*, İstanbul, 1978.
- Na'ima, Mustafa Efendi, *Tarih-i Na'ima*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara, 2007.

- Okumuş, Mesut, “Erzurumlu Şeyhulislâm Feyzullah Efendi ve Osmanlı İlim Hayatındaki Yeri”, *Türk-İslam Düşüncesi Tarihinde Erzurum Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum, 2007, I/348-9.
- Orhonlu, Cengiz, “Mustafa II”, *İA*, İstanbul, 1993, VIII/695-700.
- Öğüt, Salim, “Fetavây-ı Feyziyye”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII/443.
- Özcan, Abdülkadir, “Edirne Vak’ası”, *DİA*, İstanbul, 1994, X/445-6.
- Özcan, Abdülkadir, “II. Mustafa”, *DİA*, İstanbul, 2006, X/275-9.
- Özen, Şükrü, “Osmanlı Döneminde Fetva Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2005, V/5, 249-378.
- Özkan, Selim Hilmi, *Amcazâde Hüseyin Paşa’nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)*, (doktora tezi), Süleyman Demirel Üniv. SBE, İsparta, 2006.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2004.
- Palmer, Alan, *Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl: Bir Çöküşün Yeni Tarihi*, çev. Belkıs Çorakçı Dilbudak, İstanbul, 1995.
- Pamuk, Bilgehan, *XVII. Yüzyılda Bir Serhad Şehri Erzurum*, İstanbul, 2006.
- Parmaksızoğlu, İsmet, “Mehmed Efendi, Vanizâde”, *Türk Ansiklopedisi*, Ankara, 1976, XXIII/407.
- Pazarbaşı, “Vânî Mehmed Efendi”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/458-59;
- Pazarbaşı, Erdoğan, *Vânî Mehmed Efendi ve Araisü'l-Kur’an*, Van, 1997.
- Pazarbaşı, Erdoğan, “Vânî Mehmed Efendi’nin Hayatı ve Eserleri”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kayseri, 1991, IV/361-370.
- Peremeci, Osman Nuri, *Edirne Tarihi*, İstanbul, 1939.
- Râşid, Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid*, İstanbul, 1153.
- Sevinç, Tâhir, *1703 Edirne Vakası*, (YL), İsparta, 2004.
- Silahdâr Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, (I/1), İstanbul, 1962.
- Silahdâr Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, (I/2), İstanbul, 1964.
- Silahdâr Mehmed Ağa, *Nusretnâme*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, (II/1) İstanbul, 1966.

- Silahdâr Mehmed Ağa, *Silahdâr Tarihi: XVIII. Yüzyıl Saray Hayatı*, haz. Mustafa Nihat Özön, ys., ts.
- Silahdâr, Mehmed Ağa, *Nusretname*, sad. İsmet Parmaksızoğlu, (I/2), İstanbul, 1963.
- Şemdânîzâde, Fındıklılı Süleyman, *Şemdânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin Müri't-Tevârih Adlı Eserinin Tahlil ve Tenkid Metni*, haz. Mustafa Öksüz, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, (yüksek lisans), İstanbul, 2009.
- Şeyhî, Mehmed Efendi, *Şakayiku'n-Nu'maniyye Zeyilleri ve Vekâyiü'l-Fudelâ*, haz. Abdülkadir Özcan, İstanbul, 1989.
- Şeyhî, Mehmed Efendi, *Vekâyiü'l-Fudelâ*, ys., 1145.
- Tayşi, Mehmet Serhan, "Feyzullah Efendi", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/527-8.
- Tayşi, Mehmet Serhan, "Şeyhulislâm Seyyid Feyzullah Efendi ve Fevziyye Medresesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 1983, XXIII/9-100.
- Tolstoy'un Gizli Raporlarında Osmanlı İmparatorluğu*, notlandıran: M. R. Arunova-F. F. Oreşko, çev. İbrahim Allahverdi, İstanbul, 2009.
- Türek, Ahmet; Derin, Fahri Ç., "Feyzullah Efendi'nin Kaleminden Hal Tercümesi", *Tarih Dergisi*, sayı: 24, İstanbul, 1970, s. 69-92.
- Uluçam, Abdüsselam, "Feyzullah Efendi Medresesi", *DİA*, İstanbul, 1995, XII/528-9.
- Uşşâkîzâde Seyyid İbrahim Hasib Efendi, *Uşşâkîzâde Tarihi*, haz. Raşit Gündoğdu, İstanbul, 2005.
- Uşşâkîzâde, *Tarih*, Süleymaniye Ktp, Esad Efendi, nr. 2438, 220-223 vr.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiyye Teşkilatı*, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, ts.
- Yücel, Erdem, "Feyzullah Efendi Medresesi ve Kütüphanesi, Fatih Millet Kütüphanesi", *İstanbul Ansiklopedisi*, X/5741-443.
- Zerrin, Köşklü, "Erzurum Kurşunlu (Feyzullah Efendi) Külliyesi", *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, cilt: 7, sayı: 38, s. 141-159.
- Zilfi, Madeline C., *Dindarlık Siyaseti – Osmanlı Ulemâsı (Klasik Dönem Sonrası)*, çev. Mehmet F. Özçınar, Ankara, 2008.